Dr. Madhukarrao Wasnik
PWS Arts and Commerce College
Kamptee Road, Nagpur-26

Chapters in Book

Sr No	Title of the Article	Name of the Author	Title of the Book & ISBN	Publisher	Year of the Publication
1	Vishvaratna Babasaheb Dr. Ambedkaranchi rashtriya Karye	Dr. Mahendra Gayakwad	Bharat Bhagya Vidhata Dr. Babasaheb Ambedkar ISBN 978-31-933092-5-4	Lotus & Kobra Publishing House	2017
2.	Itihas Lekhan Karyakaran Bhav	Dr. Mahendra Gayakwad	Nivadak Shodh Nibandh Kand Atharava (2017-18)ISBN -978-87558-0803	Itihas Parishad Adhiveshan -50	2018
3.	Itihas Lekhanatil Kagadpatrache Parikshan	Dr. Mahendra Gayakwad	Nivadak Shodh Nibandh Kand Atharava (2018-19)ISBN -978-93-8755-31-1	Itihas Parishad Adhiveshan -51	2019
4.	Vaishvik Shanti ki Stapana me Boudha Darshan ki Prasangikata	Dr. Mahendra Gayakwad	Buddhism: Its relevance & Reflections in Modern EraISBN-978-93-92693-24-3	Women Empowerment Sangh Nagpur (India)Imprint of Lotus & Kobra Publishing House,	2022

Principal

Dr. Yeshwant Patil

सुधारित आवृत्ती

भारत-भाग्य-विधाता

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

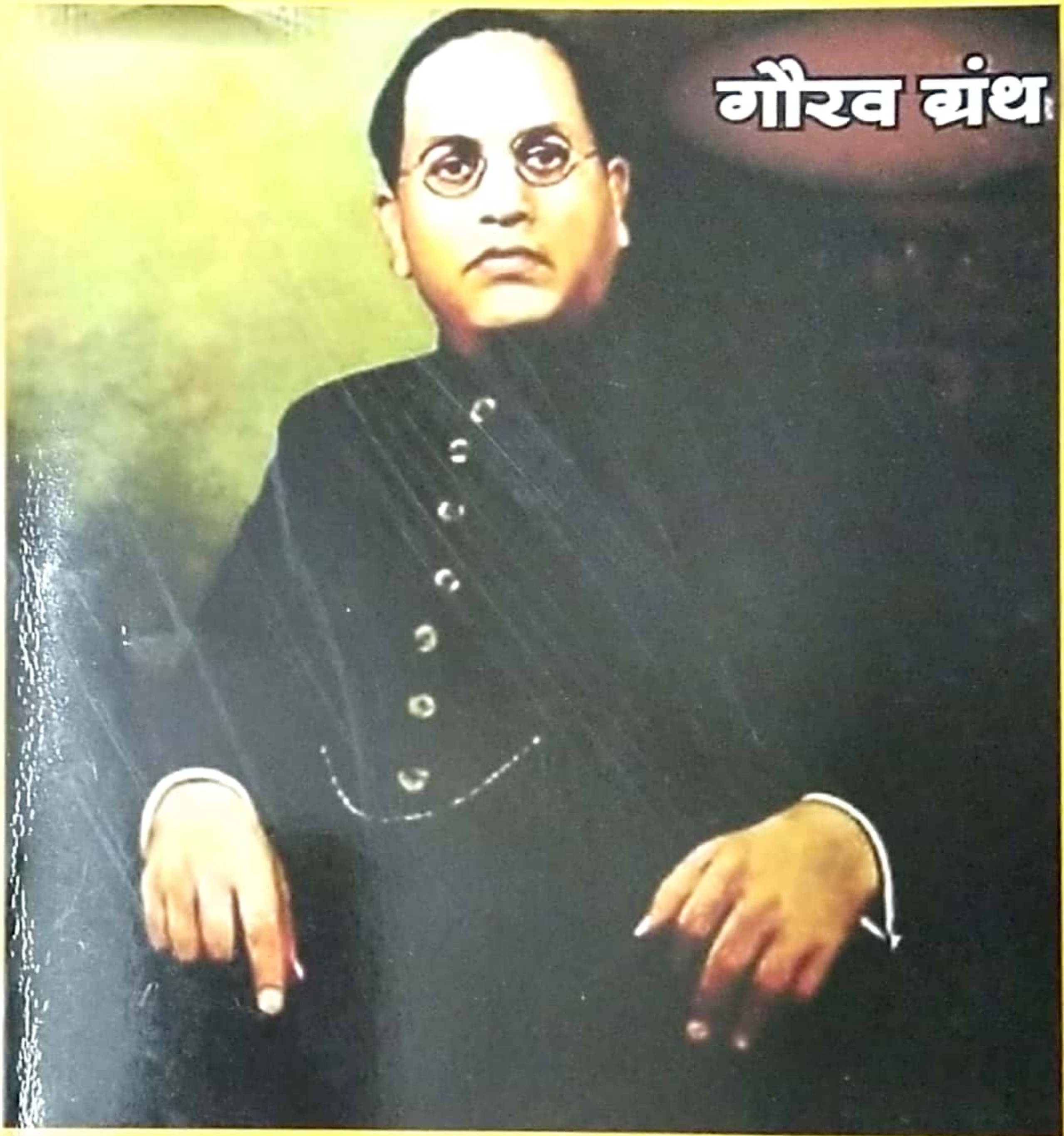

मानद संपादक
डॉ. भाऊसाहेब लोखंडे

कार्यकारी संपादक
डॉ. प्रज्ञा बागडे

Scanned with CamScanner

सुधारीत आवृती

गौरव ग्रंथ

भारत-भाग्य-विधाता
DISPENSER OF INDIA'S DESTINY
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

लोटस अ‍ॅन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस,
नागपूर-४४००१०

Scanned with CamScanner

भारत-भाग्य-विधाता डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर –
Bharat-Bhagya-Vidhata Dr Babasaheb Ambedkar

संपादक मंडळ (Editorial Board)

प्रकाशक
लोटस ॲन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
C/o. अश्वजीत पाटील, ४२५, न्यू खदान, लष्करीबाग, नागपूर–१७
मो. नं. ९०९६९२४८०८ / ९४०५२३८४५८
e-mail : lotusandcobraph@gmail.com

प्रथम आवृत्ती– १४ एप्रिल २०१७
ISBN **978-81-933092-5-4**
सुधारीत आवृत्ती– २०१९
ISBN **978-93-87250-24-6**

"या ग्रंथातील भाग–ब मधील प्रकाशित लेखांच्या विषयवस्तुशी अथवा लेखकांच्या मतांशी संपादक मंडळ सहमत असेलच असे नाही. प्रकाशित लेख हे संबंधित लेखकांची स्वत: कृती असून त्या अनुषंगाने कोणताही वाद निर्माण झाल्यास त्यास संबंधित लेखांचे लेखकच सर्वस्वी जबाबदार असतील"

The responsibility for the facts stated, opinions expressed, or conclusions reached is entirely that of the author of the articles and The Publisher as well as Editorial Board accepts no responsibility for them. If any dispute arise in this regard that will be subjected to under the jurisdiction of Nagpur District Court only.

अक्षर जुळवणी व मुखपृष्ठ रचना
अश्वजीत पाटील, संचालक,
कलात्मक प्रिंटींग ॲन्ड बाईंडिंग ब्यूरो
४२५, न्यू खदान, लष्करीबाग, नागपूर–१७
M : 9373178748, e-mail : p28ashwa@gmail.com

मुद्रण
पंचशिल ग्राफिस, बाळाभाऊपेठ, नागपूर–१७

Scanned with CamScanner

सुधारीत आवृत्ती– २०१९

भारत भाग्य-विधाता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर

मानद संपादक
प्रा. डॉ. भाऊसाहेब लोखंडे

कार्यकारी संपादक
प्रा. डॉ. प्रज्ञा बागडे

संपादक
प्रा. डॉ. चंद्रशेखर पाटील
प्रा. डॉ. महेन्द्र गायकवाड
प्रा. अश्ववीर गजभिये

सहसंपादक
प्रा. डॉ. मनोहर कुंभारे
प्रा. डॉ. सुशांत चिमनकर
प्रा. डॉ. नागसेन लांडगे

उपसंपादक
प्रा. डॉ. रक्षित बागडे प्रा. पुरण लोणारे प्रा. डॉ. आनंदकुमार राऊत
प्रा. डॉ. माधव सोनेकर प्रा. विनोद मेश्राम

सल्लागार मंडळ

- मा. न्यायमूर्ती बी. जी. कोळसे पाटील
  माजी न्यायमूर्ती, मुंबई उच्च न्यायालय,
  'समता', सी–48, अभिमानश्री सोसायटी, पाषाण रोड, पुणे–411008
- डॉ. प्रदीप शा. मेश्राम
  माजी प्राध्यापक व विभागाध्यक्ष, प्राचीन भारतीय इतिहास संस्कृती व पुरातत्त्व विभाग,
  रा.तु.म.नागपूर विद्यापीठ, नागपूर
- डॉ.शंकर खोब्रागडे (एम.बी.बी.एस., एम.डी., एफ.आय.ए., एम.एस., एम.ए., एम.बी.ए.)
- आचार्य (ॲड.) संदेश
  मिलिंद फुलझेले (नि.स.दैनिक महानायक)
- भिमराव गणवीर (प्रसिद्ध हिन्दी साहित्यीक)
- दीक्षित आवळे, इतिहास तज्ज्ञ, डॉ.आंबेडकर कॉलोनी, लष्करीबाग, नागपूर–17
- प्रा. प्रकाश जंजाळ
  मराठी विभाग–श्री.की.न.गो.महाविद्यालय, कारंजा लाड, जि. वाशिम
- ॲड. मानवेन्द्र हरिदास आवळे
- ॲड. संजयकुमार जी. पाटील

Scanned with CamScanner

अनुक्रमणिका

भाग-अ : युगपुरुष डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचा राष्ट्रकल्याणार्थ संदेश

१. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे संविधान सभागृहातील राष्ट्रकल्याणार्थ केलेले प्रथम ऐतिहासिक भाषण ३२
२. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारताच्या घटना समितीसमोर गुरुवार, दिनांक ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी केलेले भाषण ४२
३. लोकशाहीच्या यशस्वी कामकाजाच्या पूर्वावर्ती शर्ती २२ डिसेंबर १९५२ ला पुणा डिस्ट्रीक्ट लॉ लायब्ररीच्या हॉल मध्ये केलेले भाषण ६५
४. भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य ८१
५. लोकशाहीचे शत्रु ३ एप्रिल १९५५ रोजी मुंबई येथे दिलेले भाषण ८६
६. धार्मिक कायदा विरुद्ध धर्मनिरपेक्ष कायदा ८९
७. चारित्र्यवान पुढारी आणि देशाचे भवितव्य ९१

भाग-ब : प्रज्ञावंतांचे लेख

१. राज्यघटनेचा सरनामा व डॉ. आंबेडकर
न्या. पी.बी.सावंत ९४
२. डॉ. आंबेडकरांचे धर्मांतर आणि राष्ट्रीय एकात्मता :
न्या. चंद्रशेखर धर्माधिकारी ९६
३. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि संविधानाचे 'रिडल' –
डॉ.भाऊ लोखंडे १०२
४. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या धम्मदीक्षेची फलश्रुती : वास्तविकता आणि अपेक्षा
निरज ग. बोधी 121
५. कोहीनूर भारताचा
प्रा. विनोद मेश्राम १३२
६. धम्म दीक्षेच्या ६२ वर्षातील वास्तव
प्रा. पुरण लोणारे १३५
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भारतीय शासनप्रणालीमध्ये बुद्ध धम्माची देण
प्रा. डॉ. बालचंद्र खांडेकर १४१

Scanned with CamScanner

८. सर्वश्रेष्ठ कायदे पंडित डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
भीमराव गणवीर १४८
९. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि शिक्षण
डॉ. आनंदकुमार बि. राऊत १५६
१०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अर्थचिंतनातील स्त्रीमुक्तीचा
आशय प्रोफेसर
डॉ. शैलेंद्र लेंडे १६३
११. बाबासाहेबांचे शैक्षणिक विचार
डॉ. माधव सोनेकर १७६
१२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार
प्रा.डॉ.प्रज्ञा बागडे १८३
१३. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा बुद्धधम्म स्वीकार व
मिळालेली प्रतिष्ठा
दीक्षित आवळे १८९
१४. विश्वरत्न बाबासाहेब डॉ.आंबेडकरांचे राष्ट्रीय कार्ये
डॉ.महेंद्र गायकवाड २००
१५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे इतिहास विषयातील योगदान :
संक्षिप्त आढावा
प्रा. अश्ववीर गजभिये २०८
१६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा लोकशाहीविषयक दृष्टिकोन
डॉ. (कु) शिल्पा अमृत बन्सोड २१७
१७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, एक सारगर्भित अवलोकन
भिक्खुनी मैत्रीय २२८
१८. शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर भाष्य करणारे डॉ. आंबेडकर
प्रा. दिलीप वानखडे २३६
१९. डॉ. आंबेडकर : बौद्ध धम्मासंबंधी लेखांचे महत्व
प्रा.रजनी कानेकर (जोगे) २४२
२०. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता
प्रा. डॉ. मनोहर तुळशीराम कुंभारे २४७

Scanned with CamScanner

१४. विश्वरत्न बाबासाहेब डॉ.आंबेडकरांची राष्ट्रीय कार्ये

डॉ.महेंद्र गायकवाड

पार्श्वभूमी :– भारतात १९ व्या शतकांत इंग्रजी राजवटी विरोधात स्वातंत्र प्राप्तीसाठी काही उच्चभ्रू सुशिक्षित वर्ग राजकीय चळवळी स्थापन करून संघर्ष करायला पुढे आला. याच काळात काही सुशिक्षित भारतीय पाश्चात्य शिक्षणात शिकून आधुनिक मानवीय मूल्यांचा परिचयात आल्यामुळे सामाजिक व धार्मिक चळवळी स्थापन करायला पुढे आला.भारतातील विषमतावादी संस्कृतीने मानवा–मानवामध्ये भेद करणाऱ्या वर्णव्यवस्थेची निर्मिती करून वर्णागणिक उतरत्या क्रमाणे कामाची विभागणी केली. यातूनच पुढे जातीय व्यवस्थेचा उदय होऊन भारतीय समाज हजारो जातींमध्ये विभागला गेला.क्षत्रियांचेच कर्म सरंक्षण करणे ठरविल्या गेल्यामुळे भारतावर होणाऱ्या बाहय आक्रमणापासून भारताचे सरंक्षण करण्याची जबाबदारी एकूण लाकसंख्येतील केवळ आठ–दहा टक्के लोकांवर येऊन पडली.

बाहय आक्रमणापासून संरक्षण करण्याच्या कार्यांत या आठ–दहा टक्के लोकातील चार ते पाच टक्के हया महिला असल्यामुळे सरंक्षणाच्या दृष्टीने त्या निरर्थक होत्या.आता क्षत्रियांमध्ये वाचलेल्या चार ते पाच टक्के लोकांचेच कार्य सरंक्षणाचे राहिले.क्षत्रिय वारंवार युद्ध करीत असल्यामुळे यातील एक टक्का लोक लंगडे,लुळे व निकामी झाले.वाचलेल्या तीन ते चार टक्के क्षत्रियांमध्ये एक टक्का बालके तर एक टक्का म्हातारे होते. त्यामुळे एकूण लोकसंख्येतील केवळ दोन टक्के लोकांवर बाहय आक्रमणापासून देश सरंक्षणाची जबाबदारी देण्यात आल्याने आपल्या देशावर शक,कुशाण,मुस्लीम,पोर्तुगीज,डच,फ्रान्स आणि इंग्रजांनी हजारो वर्षे आपल्या देशावर राज्य केले.

वर्णव्यवस्थेद्वारा भारतीय समाजाचे नुकसान :–भारतीय समाज जीवनात अस्पृश्यतेसारख्या अमानवीय प्रथेचा उदय झाला.हया प्रथेने हिंदू समाजातील एक मोठा घटक जन्मजात अमंगल ,अपवित्र आणि अशुभ समजल्या जाऊ लागले. त्यांचे जीवन जनावरापेक्षाही नित्कृष्ठ दर्जाचे होते.मानवी विकासाला आवश्यक असणा–या शिक्षण, सत्ता, संपत्ती आणि शस्त्र ठेवण्याचा अधिकार त्यांच्यापासून हिराऊन घेण्यात आला. त्यामुळे अस्पृश्य समाजातील मोठा घटक ईस्लाम धर्मात धर्मातर करू लागला. हजारो वर्षापासून ही अनिष्ठ प्रथा भारतात सुरू होती. या व्यवस्थेने अस्पृश्याचे जीवन नरकमय करून टाकले होते.अस्पृश्यांच्या स्पर्शाने विटाळ होतो त्यामुळे त्याला हेटाळण्यात आले. अशा असहाय,अधिकारविहीन आणि माणुसकीचे साधे अधिकार नाकारलेल्या हिंदू समाज

Scanned with CamScanner

व्यवस्थेतील मोठया घटकाला पहिल्यांदा माणूस म्हणून सन्मानाने जगता येईल यासाठी संघर्ष करणे काही सुशिक्षित भारतीयांना राजकीय स्वातंत्र्यापेक्षा अस्पृश्यता निर्मुलनाच्या कार्याला प्राथमिकता देणे अत्यावश्यक वाटू लागले.

अस्पृश्यता निर्मुलनाच्या चळवळीची पार्श्वभूमी आणि डॉ.आंबेडकरांच्या नेतृत्वाचा उदय:—भारतीय अस्पृश्य समाजाची दयनीयता दूर करण्यासाठी सर्वप्रथम बंगाल प्रांतात गुरूचंद ठाकूर यांनी प्रयत्न केले.महाराष्ट्रात महात्मा फुले यांनी अस्पृष्यांना शिक्षणाच्या प्रवाहात अणन्याचा प्रयत्न केला.आगरकर,लोकहितवादी,रानडे आणि छत्रपती शाहू महाराजांनी राजकीय स्वातंत्र्यापेंक्षा अस्पृश्यांना माणूस म्हणून अधिकार मिळवून देण्यासाठी सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम दिला.तर टिळक,गोखले,गांधीजी आणि सुभाषचंद्र बोस यांनी राजकीय स्वातंत्र्याला महत्व देऊन स्वातंत्र्य प्राप्तीसाठी संघर्ष सुरू केला.इंग्रजांनीही गरज म्हणून अस्पृश्यांना लष्करामध्ये सेवेची संधी दिल्यामुळे आणि अस्पृश्यानाही शिक्षणाची दारे मोकळी केल्यामुळे अस्पृश्य समाज जागृत होऊ लागला. अस्पृश्य समाजातील सुशिक्षित वर्ग अस्पृश्यांची दयनीयता दूर करण्याच्या प्रयत्नांना प्राथमिकता देऊ लागला. महर्षी वि.रा.शिंदे,विठोजी मुन,कि.फा.बन्सोड,अ.का.गवई कालीचरन नंदागवळी इ.नेत्यांनी अस्पृश्यांना जागृत व संघटित करण्याच्या कार्याला लागला होता अशा स्थितीत भारतात अस्पृश्यांना माणूस म्हणून अधिकार मिळवून देण्यासाठी अस्पृश्यतेचा मुक्तिदाता म्हणून विश्वरत्न बाबासाहेब डॉ.आंबेडकरांचा भारताच्या राजकीय क्षितिजावर उदय झाला.त्यांनी हलाखीच्या जीवनाचा सामना करूण प्रसंगी रस्त्यांवरील दिव्याखाली बसून तर कधी—कधी मिळेल तिथून मदत मिळवून उच्च शिक्षण प्राप्त केले.अमेरिका व लंडनमधील ग्रंथालये वाचून काढली.विद्येची अखंड साधना केली.छत्रपती शाहू महाराजाच्या मदतीने त्यांनी अस्पृश्यांची कैफियत दूर करण्यासाठी सार्वजनिक जीवनात प्रवेश केला.

डॉ. आंबेडकरांनी साऊथबरो कमिटीला एक निवेदन देऊन अस्पृश्यांची कैफियत पहिल्यांदा इंग्रज सरकारसमोर मांडली.अस्पृश्यांच्या मागण्याचे निवेदन इंग्रज सरकारसमोर मांडले.यानंतर त्यांनी अस्पृश्यांना जागृत व संघटित करण्यासाठी सभा व संमेलनांना मार्गदर्शन करू लागले.मुकनायक,बहिष्कृत भारत,समता,जनता आणि प्रबुद्ध भारत यासारख्या नियतकालीकांमधून लेखनकार्य व पत्रकारिता करून अस्पृश्यांना प्रबोधित करायला सुरुवात केली.१९२४ ला अखिल भारतीय बहिष्कृत हितकारणी सभा स्थापन करून अस्पृश्य समाजासाठी जमिनी स्थरावर कार्य करायला सुरुवात केली. १९२७ ला सामाजिक कार्यात भाग घेण्यासाठी आणि समतेची स्थापना करण्यासाठी ''समता सैनिक दलाची'' स्थापना करण्यात आली. याच वर्षी त्यांनी अस्पृश्य हा हिंदू

समाज व्यवस्थेचा घटक असून इतर स्पृश्य हिंदूप्रमाणे आम्हालाही समतेचे अधिकार द्या या मागणीसाठी जनआंदोलने सुरू केली.

चवदार तळयाचा सत्याग्रह :—महाडमधील चवदार तळयाचा सत्याग्रह करून इतर स्पृश्य हिंदूप्रमाणे माणूस म्हणून आम्हालाही सार्वजनिक ठिकाणी (जिथे जनावरे पाणी पितात तिथे) पाणी पिण्याचा समतेचा हक्क आहे हे सिद्ध करण्यासाठी जगाच्या इतिहासात आजवर कुठेही झाला नाही तो सत्याग्रह सुरू करावा लागला.सार्वजनिक ठिकाणचे पाणी पिल्याने आम्ही अजरामर होणार नाही परंतु आम्हाला समतेचा अधिकार प्रस्तापित करावयाचा आहे.यासाठीच हा आमचा सत्याग्रह असून या सत्याग्रहाची तुलना डॉ.आंबेडकरांनी फ्रेंच राज्यक्रांतीशी केलेली आहे.अस्पृश्यांच्या दयनीयतेला जबाबदार असलेल्या मनुस्मृती या अन्यायी धर्मग्रंथाची सार्वजनिक ठिकाणी ग्रंथप्रेमी डॉ. आंबेडकरांनी(ज्यांनी ग्रंथालयासाठी राजगृह नावाचे घर बांधून जवळपास ४०,००० ग्रंथ संचय केला होता) प्रतिकात्मक दहन केले.

मंदिर प्रवेश चळवळी :—भारतीय अस्पृश्य हा हिंदू धर्माचा एक महत्त्वपूर्ण घटक असून इतर स्पृश्य हिंदू प्रमाणे आम्हालाही आमच्या आराध्य देवतांची पूजा,उपासना व आराधना करण्याचा हक्क आहे हा समतेचा हक्क प्राप्त करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांनी काळाराम मंदिर प्रवेश,पर्वती मंदिर,अंबादेवी मंदिर इ.मंदिर प्रवेशाची जनआंदोलने केलीत.स्पृश्य हिंदूनी त्यांना अजिबात प्रतिसाद दिला नाही.स्पृश्य हिंदू अस्पृश्यांना आपले धर्मबांधव म्हणून समतेचे अधिकार देण्यास अजिबात तयार नव्हते.

गोलमेज परिषदेतील राष्ट्रीय भूमिका :—याचकाळात भारत भेटीवर आलेल्या सायमन कमिशनला भेट देऊन अस्पृश्य समाजाच्या वतीने मागण्यांचे निवेदन दिले. सायमन कमिशनच्या रिपोर्टच्या आधारावरच लंडनला गोलमेज परिषदांचे आयोजन करण्यात आले.या परिषदेकरिता अस्पृश्यांचे प्रतिनिधी म्हणून डॉ. आंबेडकरांना निमंत्रित करण्यात आले.त्यांनी हजारो वर्षांपासून अस्पृश्य जगत असलेल्या नरकीय यातनापूर्ण जीवनाचे विदारक चित्र आणि अस्पृश्यांची कैफियत इंग्रज सरकारच्या निदर्शनास आणून दिली.

डॉ. आंबेडकरांनी अस्पृश्यांकरिता स्वतंत्र्य मतदारसंघ,अस्पृश्यांसाठी केंद्रीय व प्रांतीय कायदेमंडळात राखीव जागा आणि अस्पृश्यांना राखीव व सयुंक्त मतदारसंघात असा दुहेरी मतदानाचा अधिकार अस्पृश्यांना मिळणे किती आवश्यक आहे हे इंग्रज सरकारच्या निदर्शनास आणून देण्याचे कार्य डॉ.आंबेडकरांनी केले.याचाच आधार घेऊन इंग्रज सरकारने जातीय निवाडयानुसार या तिन्ही मागण्या मंजूर केल्या.इंग्रजांच्या देशात जाऊन डॉ. आंबेडकरांनी इंग्रजी राजवटीतही अस्पृश्यांची दयनीयता काहीच कमी झाली

Scanned with CamScanner

नसून इंग्रजांनी आमच्या देशातून चालते व्हावे असा इशारा त्यांच्या गृहदेशात जाऊन दिला.गांधीजीच्या दहावर्षापूर्वी चले जाव म्हटले

पुणे करार :–इंग्रजांनी अस्पृश्यांना दिलेल्या अधिकारांविरोधात गांधीजींनी पुणे येथील येरवडा तुरुंगात प्राणांतिक उपोषन सुरू केले.वेळप्रसंगी अस्पृश्यांच्या मिळालेल्या सवलतींना सोडून देऊन राष्ट्रहीत लक्षात घेऊन डॉ.आंबेडकरांनी गांधीजीसोबत पुणे करारावर स्वाक्षरी केली. पुणे करारामुळे अस्पृश्यांना स्वतंत्र्य मतदारसंघ आणि दुहेरी मतदानाचा अधिकार सोडावा लागला त्या मोबदल्यात गांधीजीचे प्राण वाचविण्याला डॉ. आंबेडकरांनी (याउलट नथुराम घोडसे यांनी फाळणीच्या वाटयातील पाकिस्थानच्या वाटयाचे ५५ करोड रू.देण्यासंदर्भात नेहरू सरकारकडे आग्रह करताच मुस्लिमांच्या वेशात जाऊन गांधीजीवर गोळया झाडून हत्या करण्यात आली आणि आज गोडसेंचं उदात्तीकरण केल्या जात आहेत)प्राथमिकता दिली.

रिझर्व बॅंकेच्या उभारणीत आणि निर्मितीमागील भूमिका :–आज जगात भारत महासत्ता म्हणून उदयास येत आहेत.भारताच्या आर्थिक व्यवस्थेचा कणा असलेल्या आणि भारताच्या वित्तीय स्थितीच्या निर्णयाची मुख्य भूमिका निभावणा–या रिझर्व बॅंकेच्या उभारणीत आणि निर्मितीमागील भूमिका डॉ. आंबेडकरांची होती.हिलटन यंग यांना डॉ.आंबेडकरांनी जे मेमोरंडम सादर केले त्यात भारतीय वित प्रबंधाविषयी शासनाच्या भूमिकेविषयी त्यांनी विस्ताराने लिहिले आहे.चलन निर्मिती आणि चलन प्रबंधन हे शासनाच्या अधिकार क्षेत्रात न ठेवता स्वतंत्र वित्तीय संस्थेच्या नियंत्रनात देवुन त्यात शासनाचा हस्तक्षेप नसावा अशी महत्त्वपुर्ण सूचना त्यांनी केली होती.रिझर्व बॅंकेच्या वित्तीय नियंत्रणामुळेच जगातील विकसित राष्ट्रात आर्थिक मंदी असली तरी त्याची विशेष अशी झळ भारताला बसत नाही. भारतीय अर्थव्यवस्था स्थिर असण्यामागे रिझर्व बॅंकाची भूमिका महत्त्वपुर्ण आहे.वित्तीय विनिमयाचा दर काय असावा ?याचा आधारही डॉ. आंबेडकरांचा "दी प्राब्लेम ऑफ रूपी" हा डॉ. आंबेडकर लिखित ग्रंथच आहे.

स्वतंत्र मजूर पक्षाचे कार्य : १९३७ ला डॉ.आंबेडकरांनी महाराष्ट्राच्या राजकीय क्षितिजावर स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करून प्रभावी विरोधी पक्ष म्हणून अनेक विधायक आणि रचनात्मक कार्यात भाग घेऊन अनेक विधेयके मांडली.महार वतन विधेयक,खोतीप्रथा उन्मुलन विधेयक,भारताच्या वाढत्या लोकसंख्येवर उपाय आणि शिक्षणाविषयी शासनाच्या धोरणाविषयी आपले मुलगामी विचार मांडले. स्वतंत्र मजूर पक्षाची स्थापना करून त्यांनी शेतकरी व मजुरांच्या अनेक समस्यांना वाचा फोडली.द्वितीय महायुद्धात डॉ.आंबेडकरांनी लोकशाही राष्ट्राच्या बाजूने आपले समर्थन जाहीर केले.

Scanned with CamScanner

लोकशाही शासनव्यवस्था जिवंत रहायलाच पाहिजे यातच जगाचे व भारताचे भविष्य सुरक्षित आहे हे त्यांचे मत होते.याउलट मार्क्सवादी संघटनांची दुबळया व कमजोर राष्ट्रांना गिळंकृत केलेल्या रशिया व चीनचे समर्थन केले तर उजव्या विचारांच्या संघटनांनी जर्मनी व इटाली या हुकुमशाही राष्ट्रांच्या बाजूने आपले समर्थन जाहीर केले.पुढे हुकुमशाही राष्टांचा पराभव होऊन लोकशाही राष्टांचा विजय झाला. यावरून डॉ.आंबेडकरांची वैचारिक प्रगल्भता आणि दूरदृष्टीची आपल्याला कल्पना येईल.

१९४२ ला सत्ता हस्तांतराचा आढावा घेण्यासाठी इंग्लंडच्या संसदेने त्रिमंत्री योजना भारतात पाठविली.त्रिमंत्री योजनेतील सदस्यांनी डॉ. आंबेडकरांपुढे मोठा पेचप्रसंग निर्माण केला.डॉ.आंबेडकरांना तुम्ही मजुरांचे नेते की अस्पृश्यांचे नेते अशा कात्रीत पकडण्याचा प्रयत्न करताच डॉ.आंबेडकरांनी अखिल भारतीय अनुसूचित जाती संघाची स्थापना करून मी कामगारांबरोबर अनुसूचित जाती संघाचाही नेता असल्याचे स्पष्ट केले.

कामगार कल्याणाची कार्ये :—डॉ.आंबेडकरांनी नागपूरला अखिल भारतीय अनुसूचित जाती संघाचे तीन दवसीय अधिवेशन घेऊन आपली भूमिका स्पष्ट केली.अशातच डॉ. आंबेडकरांची इंग्रजी प्रशासनात मजूरमंत्री म्हणून नियुक्ती झाली.या कार्यकाळात त्यांनी कामगार कल्याणाची अनेक कार्ये केली.मजुरांच्या कामाचे तास बारा तासावरून आठ करण्यात आले.मध्यंतरी जवनाकरिता काही काळाची व्यवस्था केली.काम करतांना कर्मचा—यांचा अपघात झाल्यास त्याच्या विम्याची व्यवस्था केली.रात्रीपाळीवर महिलांना कामावर घेण्यास मज्जाव करण्यात आला.स्त्रियांना प्रसुती रजा मंजूर करवून घेतल्या.दर दहा वर्षांनी वेतन आयोग स्थापन करण्याची सोय केली.वर्षातून दोनदा डी.ए.वाढविण्यात यावा याची व्यवस्था केली. ऐवढेच नव्हे तर सेवा निवृत्ती नंतर कर्मचा—यांना योग्य तो मोबदला (पेंशन)दिला जावा अशी तरतूद केली.

जल व विद्युत नियोजनावर भरीव काम :—इंग्रजी राजवटित मजूरमंत्री म्हणून त्यांनी जल व विद्युत नियोजनावर भरीव काम केले.भविष्यातील विद्युत तुटवडा विचारात घेऊन त्यांनी नदी जोडो प्रकल्प राबवून कृषीकरिता पाणी आणि विद्युत निर्मितीला प्रोत्साहन दिले.कोळसा वापरून वीज निर्मिती करणे भारताला परवडनारे नाही म्हणून त्यांनी पाण्यावरून विद्युत निर्मितीला विशेष महत्व दिले.डॉ.आंबेडकरांनी भाक्रा नानगल,हिराकुंड दामोदर व्हॅली प्रकल्प यासारखे अनेक धरणे बांधून भविष्यातील विद्युत तुटवडा आणि हरित क्रांतीचे स्वप्न पाहले होते.पुढे नेहरू सरकारने या दिशेने आणि नंतर येणा—या सरकारांनी जल व विद्युत नियोजनाचे महत्व जणले असते तर आज ज्या शेतक—यांच्या आत्महत्या होत आहेत कदाचित त्या आज झाल्या नसत्या कारण आत्महत्या त्याच प्रदेशात मोठया प्रमाणावर केल्या जातात जिथे कोरडवाहू शेती केली जाते.

Scanned with CamScanner

आज भारतासमोरील अनेक आव्हानांपैकी विद्युत तुटवडा हा प्रश्न गंभीर रूप धारण करीत आहेत.अनेक राज्यांमध्ये लोडसेडिंग करण्यात येते. उद्योगांना बरोबर वीज पुरवठा केला जात नाही.लोडशेडिंगमुळे शेतकरी आपल्या ओलिताखालील जमिनीला पाणी देऊ शकत नाही.

संविधानाचे शिल्पकार : १९४६ च्या सुरवातीला सत्ता हस्तांतराची प्रकिया सुरू झाली. इंग्लडच्या प्रधानमंत्र्याने भारतीयांना अल्टिमेशन दिले की, जून १९४८ पर्यत इंग्रज भारतीयांच्या हातात सत्ता सोपवून निघून जातील.तेव्हा भारतात हंगामी सरकारची स्थापना करण्यात येऊन संविधान निर्मितीच्या प्रकियेला सुरुवात झाली.मुस्लीम लिगने स्वतंत्र मुस्लीम राष्ट्राकरिता प्रत्यंक्ष कृती दिन साजरा केला.संविधान समितीला असहकार्य केले. डॉ.आंबेडकरांनी आपले परम विश्वासू कार्यकर्ते श्री.जोगेंद्रनाथ मंडल यांच्या मदतीने बंगाल प्रांतातून निवडणुकीला उभे राहून संविधान सभेवर निवडून गेले. संविधानसभेतील राष्ट्रिय एकात्मतेवरील त्यांच्या भाषणाने प्रभावित होऊन काँग्रेसमधील अनेक दिग्गज नेत्यांनी डॉ.आंबेडकरांची मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून नियुक्तीला मान्यता दिली.मसुदा समितीचे अध्यक्ष म्हणून संविधानाचा कच्चा मसुदा आपले एक सहकारी बी.एन.राव. यांच्या मदतीने त्यांनी समर्थपने पूर्ण केले.डॉ.आंबेडकर भारतीय संविधानाचे शिल्पकार ठरले.भारताचे संविधान जगातील सर्वोत्कृष्ठ संविधान आहे.भारताला स्वातंत्र मिळून एवढी वर्षे झाली असली तरी भारतातील विविध समाज गटांना सोबत घेऊन भारत परकीय संकटांचा सामना करीत विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करीत आहे तर आपल्या बाजूच्या पाकिस्तानात आतापर्यत कित्येकदा लष्करी राजवटी लागलेल्या आहेत हे विसरता येणार नाही. भारतातील विविध समाज गटांच्या मूलभूत हक्क व अधिकारांचे संरक्षण करण्यात आणि राष्ट्राची एकता व अखंडता कायम ठेवण्यात भारतीय लोकशाही परिपक्व होत आहेत; ते केवळ सशक्त भारतीय संविधानामुळे हे विसरता येणार नाही.

दरम्यानच्याच काळात संस्थानिकांचे विलिनीकरण करून एकसंघ भारत निर्माण करण्याचे कार्य सरदार पटेल करीत असतांना त्यांना हैद्राबाद राज्यावर लष्करी कार्यवाही नाही तर पोलिस कार्यवाही करण्याच्या महत्वपूर्ण सल्ला डॉ.आंबेडकरांनी दिला.हैद्रबाद राज्याच्या विलिनीकरणात डॉ. आंबेडकरांचे मोठे योगदान राहिले आहे.याचकाळात डॉ.आंबेडकरांनी सिद्धार्थ व मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.

हिंदू कोड बिल :—हजारो वर्षे ज्या पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेने स्त्री व शूद्रांची अवहेलना केली होती त्यातून स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी डॉ.आंबेडकरांनी समान नागरी कायद्याच्या अंतर्गत हिंदू कोड बिल तयार करून स्त्रिमुक्ती स्वातंत्र्याचा या बिलाच्या रूपाने जाहीरनामा मांडला या कायद्यानुसार स्त्रियांना पुरुषाबरोबरचे अधिकार देण्यात

Scanned with CamScanner

आले होते.वडिलोपार्जित संपत्तीत स्त्रीला वाटा देण्यात आला.घटस्फोट घेण्याचा हक्क देण्यात आला.पोडगीचा हक्क मागण्याचा अधिकार देण्यात आला. दत्तक व वारस नियुक्त करण्याचा हक्क देण्यात आला; परंतु सनातन्यांच्या विरोधामुळे हे बिल पास होऊ शकले नाही; तेव्हा संतप्त होऊन त्यांनी कायदामंत्री पदाचा राजीनामा दिला.या राजीनाम्याकरिता आणखीही काही कारणे होती त्यातील मुख्य म्हणजे ओ.बी.सी. हे कोण? या ओळखीकरिता स्थापन करावयाचा आयोग स्थापन करण्यात दिरंगाई करणे आणि नेहरू सरकारच्या विदेश नीतीवर ते नाराज होते.कारण भारत हे लोकशाही राष्ट्र असून इंग्लड,अमेरिकेशी जवळीक न करता नेहरू सरकार साम्राज्यवादी सोव्हियत रशियाच्या जवळ जात होते.पुढे रशियाचे विघटन झाल्याने डॉ. आंबेडकरांनी दिलेला इसारा खरा झाला आणि आपन अमेरिकेसारख्या लोकशाही राष्ट्रांच्या मित्रत्वापासून दूर राहिलो.अमेरिकेने आपल्या विरोधात पाकिस्तानला आपल्या गटात घेतले.

धर्मांतर :–डॉ. आंबेडकरांचे सर्वात विधायक कार्य म्हणजे स्पृश्य हिंदूच्या बरोबरीने अस्पृश्यांनाही समतेचे अधिकार देण्यात यावे हया अस्पृश्यांबद्दलच्या भूमिकेमध्ये ऐवढ्या विनंत्या, अर्ज आणि जनआंदोलने केल्यानंतरही काहीच बदल न घडून आल्यामुळे शेवटी राष्ट्रीय एकात्मतेचा विचार लक्षात घेऊन आणि गडगंज संपत्तीचे ढिगारे घेऊन इतर धर्मीय उभे असतांनाही बौद्ध धम्माच्या चरणी स्थिरावले. त्यांनी इस्लाम किंवा ख्रिश्चन धर्म स्वीकारून भारत देशाचे वाटोळे ते सहज करू शकले असते; परंतु त्यांना देशविघातक म्हणून स्वत:च्या नावाची नोंद इतिहासात करून घ्यावयाची नव्हती.

जगाच्या इतिहासात एकाच वेळी पाच लाख लोकांनी धर्मांतर करण्याची ही एकमेव घटना आहे.ही धम्मक्रांती सुयोगाने आपल्या नागपूर शहरी १४ आक्टोंबर १९५६ ला झाली.या क्रांतीने अस्पृश्यांच्या जीवनात क्रांतीकारक बदल घडवून आनले आहेत. अस्पृश्य समाजाने गेल्या साठ वर्षांत जी कमालीची प्रगती करून दाखविली आहे. साठ वर्षापूर्वी हाच समाज कुत्र्या,मांजरापेक्षाही नित्कृष्ठ प्रतीचे जीवन जगत असून उकिरडयावरील फेकलेल्या पत्रावळीवरील खरकटे खाण्यासाठी आपसात भांडणारा हा समाज आज जीवनाच्या प्रत्येक श्रेत्रात पुढे वाटचाल करतो आहे.याचे कारण म्हणजे त्यांनी या समाजाला दिलेला बौद्ध धम्मरूपी बाळकडू होय. संपूर्ण भारत बौद्धमय करण्याचे त्यांचे स्वप्न होते. जगात आजही भारताची ओळख बौद्ध धर्मीय राष्ट्र म्हणूनच आहे.आपले राजचिन्ह, मुद्रा, ध्वज आणि अनेक पुरस्कार हे त्याचे ज्वलंत उदाहरण आहे. परंतु लवकरच त्यांचे महापरिनिर्वाण झाल्याने रिपब्लिकन पक्षाची संकल्पना ते प्रत्यक्षात कार्यान्वित करू शकले नाही.

डॉ. आंबेडकरांना कोणताही राजकीय वारसा नसतांनाही शून्यातून ऐवढे अफाट कार्य

Scanned with CamScanner

मानवमुक्तीसाठी करून दाखविले. अशा या महामानवाचे २०१६ हे वर्ष संपूर्ण भारतभर शतकोत्तर रौप्य महोत्सवी वर्ष म्हणून साजरे केले जात आहे. केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार संपूर्ण वर्षभर हा उपक्रम राबवित आहेत. अनेक विद्यापीठानेही परिपत्रक काढून महाविद्यालयीन स्थरावर विविध कार्यक्रम घेण्याचे परिपत्रक पाठविले आहे. हे सर्व पाहून आता ख–या अर्थाने बाबासाहेब डॉ. आंबेडकरांचे कार्य भारतीयांना कळत असल्याचे पाहून मन आनंदित होत आहे. बाबासाहेब डॉ. आंबेडकर यांचा जयंती समारोह संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या वतीने साजरा झाल्याचे पाहून मन प्रफुल्लित होते आहे. सत्य हे पृथ्वीच्या पोटातून बाहेर येऊन वास्तवाचे दर्शन घडविते या म्हणीची आणखी एकदा प्रचिती आली.

******

Scanned with CamScanner

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगे बाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ५० वे

निवडक शोध निबंध

खंड अठरावा

(२०१७-२०१८)

संपादक
डॉ. शरद बेलोरकर

Scanned with CamScanner

१४) जननायक तंट्या–भिल्ल कालखंड– १८४२–१८९०.............७०
प्रा. योगीता महादेव गावंडे
१५) नागपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे........७४
प्रा. प्रमोद चौव्हाण
१६) नागपूर जिल्ह्याच्या उत्तरेकडील ऐतिहासिक पर्यटन स्थळे.......७८
डॉ. प्रशांत प्र. कोठे
१७) इतिहासलेखनातील कार्यकारणभाव..................................८३
प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड,
१८) सानगडी येथील किल्ला: एक ऐतिहासिक अवलोकन..........९४
प्रा. डॉ. राजेंद्र खंडाईत
१९) मा. कांशीरामजींच्या नेतृत्वात महाराष्ट्रातील बहुजन समाज पक्षाचे कार्य..९९
प्रा. किशोर शेषराव चौरे
२०) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार................१२०
प्रा. राजु भा. खरडे
२१) माहुरची वाघीण 'रायबागण'......................................१२८
प्रा. डॉ. मंगला गोरे
२२) प्रागैतिहासिक काल से लौह युग तक की समाधियों मे दफन प्राणी अवशेषों पर प्रकाश..१३२
अक्षय मनोहर माटे
२३) प्राचीन भारतीय सिक्कोपर कुषाण काल से मराठा काल तक शिव स्वरूपो का अंकन..१३६
कु. शैलास ओमप्रकाश भक्ते
ऋषभ हेडाऊ
२४) प्राचीन भारत मे शिल्पकारों का सामाजिक जीवन...........१४०
प्रा. अशोक दौलतराव गेडाम
25) "Sculpture of Maurya period in India"..............................147
26) Condition of Indians and Gandhiji's Satyagraha In South Africa..151
Dr. Anjali Andrew

Scanned with CamScanner

इतिहासलेखनातील कार्यकारणभाव

इतिहासाला जर शास्त्राचा दर्जा मिळवून द्यायचा असेल तर ज्याप्रमाणे शास्त्रांमध्ये कार्यकारणभाव प्रस्थापित केला जातो. तद्वतच इतिहासामध्येसुद्धा कार्यकारणभाव प्रस्तापित केला जावा अशी रास्त अपेक्षा इतिहासकाराकडून केली जाते. इतिहासात नुसतेच काय आणि कसे घडले? हे सांगून अर्थ नाही तर ते का घडले? यांच्या स्पष्टीकरणाने इतिहासलेखन अर्थपूर्ण होत असते. डॉ. शांता कोठेकर लिहितात, "कारणमिमांसेमुळे घटना अर्थपूर्ण बनतात, घटनांचे आकलन समर्पकपणे होते एरवी कारणमिमांसेखेरिज झालेले इतिहासलेखन म्हणजे घटनांची जंत्री ठरते."

कारणमिमांसा हा इतिहासाचा आत्मा असून त्याखेरिज इतिहास अर्थपूर्ण होत नाही. इतिहासकाराला घटनेमागील कारणांचा शोध घेणे आवश्यक असते. ऐतिहासिक घटना कार्यकारण प्रक्रियेच्या धाग्याने बांधलेल्या असाव्या लागतात. ऐतिहासिक घटना का घडली? याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी कार्यकारणभाव प्रस्तापित केला पाहिजे. कारण हे मानवी विचार व मनोव्यवहाराचे निदर्शक असते. कारणांच्या प्रभावाचा घटनेच्या परिणामाशी संबंध असतो. कारण ही संकल्पना कार्य घडविणारी महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. त्यामुळे इतिहासकाराने, "प्रत्येक घटना चिकित्सकपने निरखून व पारखून घेतली पाहिजे तसेच त्यांच्यातील कारणपरंपरा प्रस्तापित करून दाखविली पाहिजे."[२]

इतिहासकाराने एखादी घटना का घडली? याचा खुलासा म्हणजे घटनेचे कारण दिले पाहिजे. हिरोडोटपासून अनेक इतिहासकारांना सत्य शोधण्यासाठी कारणांची आवश्यकता भासत आली आहे. ऐतिहासिक कार्यकारणभावाविषयी डॉ. प्रभाकर गंद्रे लिहितात की, "भूतकालीन घटनांच्या विविध कारणांचा शोध घेऊन त्यांच्या परिणामांची व्याख्या इतिहास होय. इतिहासकानर वर्तमानाच्या संदर्भात इतिहास सादर करतो हे सादरीकरणच कारणाचे सादरीकरण आहे. तेच कोणत्याही घटनाचे कारण व कार्य आहे."[३]

Scanned with CamScanner

इतिहासलेखनशास्त्रात कारणमिमांसा उच्च दर्जाच्या इतिहास लेखनाचे लक्षण मानल्या जावू लागले आहे. कारणमिमांसेखेरिज इतिहास निर्जिव ठरतो. प्रत्येक घटनेमागे कारण असते. त्या घटनेचे परिणाम म्हणजे पुढे घडणाऱ्या घटनेचे कारण असते. अशी कारण परिणामाची कडी तयार होते आणि अशी एक-एक कडी जुळवत गेले की, घटनांचा अन्वयार्थ लागतो. अन्यथा इतिहासलेखन नीरस बनते. त्यामुळेच डॉ. बी.एन. सरदेसाई लिहितात, ‘‘इतिहासामध्ये सत्याकडे जाण्याचा मार्ग कार्यकारणाभावाच्या वाटेवरून जात असतो.’’[४]

१) कार्यकारणभाव म्हणजे काय?

इतिहासात घटनांचा अभ्यास केला जातो. ऐतिहासिक घटनांचे स्पष्टीकरण करतांना अनेक कारणे दिली जातात कारण हे घटनेचे स्पष्टीकरण असते. कारण म्हणजे घटना किंवा प्रसंगाचे अंतस्थ तार्किक स्वरूप होय. घटना कशी घडली हे सिद्ध करण्यासाठी कार्यकारणभाव प्रस्थापित केली जातो. इतिहासकाराने एखादी घटना का घडली? त्या कारणांचा शोध घेऊन नेमके कारण सांगितले पाहिजे त्यामुळे घटनांना अन्वयार्थ प्राप्त होतो. एखादी घटना कशी घडली? हे सिद्ध करण्यासाठी कार्यकारणभाव प्रस्तापित केला जातो. प्रा. गफुर शेख लिहितात, ‘‘घटना आणि परिणाम यांच्या संबंधाच्या नियमास कार्यकारणभाव असे म्हणतात.’’[५]

इतिहासाला प्रत्येक कृतिमागील, घटनेमागील कारणांचा शोध घ्यावयाचा असतो. यालाच घटनांची कारणमिमांसा म्हणायचे. कारणमिमांसा ही कारणांचा शोध घेण्याची प्रक्रिया आहे. इतिहासकाराने असे का घडले? या प्रश्नांचे उत्तर उलगडून दाखविने म्हणजे इतिहासातील कार्यकारणभाव होय. प्रा. गायकवाड डॉ. सरदेसाई आणि प्रा. हनमाने लिहितात की, ‘‘इतिहासात घटनांचा अभ्यास करावयाचा असतो. या घटना म्हणजे अनेक धागे आहेत अशी जर कल्पना केली तर हे सर्व धागे एकत्र करून त्याचे वस्त्र तयार करण्यासाठी मध्ये जे धागे वापरावे लागतील त्या धाग्यांना कारण असे म्हणावे लागेल.’’[६]

इतिहासलेखनशास्त्रातील कार्यकारणभाव म्हणजे काय? हे समजण्यासाठी आपण एक उदाहरण पाहू या.

उदा. दुधाच्या भांड्यावरील झाकन हलण्याची अनेक कारणे असतात. दुधामध्ये उकळण्याचा गुणधर्म असतो. हे कारण शास्त्रीय कसोटीवर टिकू शकत नाही. कारण

Scanned with CamScanner

इतर पदार्थातही उकळण्याचा गुणधर्म असतो. भांड्याला जाळ लागला. त्यामुळे दूध तापले. दुधावर झाकन असल्यामुळे वाफ तयार झाली. वाफेच्या शक्तीमुळे झाकन हलू लागले. म्हणजे हलने हा दुधाचाही गुणधर्म नाही किंवा झाकणाचाही गुणधर्म नाही तर वाफेच्या शक्तिचा तो एक आविष्कार आहे तेव्हा आपण असे म्हणू की वाफेमुळे झाकन हालते तेव्हा त्या घटनेमागिल कार्यकारणभाव प्रस्तापित होतो.

ग्रिक इतिहासकार हिरोडोटसही कार्यकारणभावाला महत्त्वाचे मानतो. मॉन्टेस्क्युने पहिल्यांदा कार्यकारणभावासंबंधी चर्चा केली. ऐतिहासिक घटना कारणपरंपरेमध्ये दाखविता येतात असा विचार त्यांनी मांडला. यानंतर इतिहासकारांनी गतकाळाचे ज्ञान कोणत्या प्रक्रियेमध्ये बसविता येईल. याविषयी विचार मंथन करून गतकालीन घटना या कार्यकारणभाव आणि नियम यांच्या आधारावर मांडता येईल या निष्कर्षावर पोहचलेत. इतिहासकार एकाचवेळी अनेक कारणांची परंपरा देण्यास समर्थ असेलच असे नाही म्हणून प्रत्येक इतिहासकार आपल्या पात्रतेनुसार कारणांचा अभ्यास करतो. त्यामुळे ती वैयक्तिक स्वरूपाची असते. इतिहासकाराच्या नजरेसमोर कारण असतात. त्यापैकी कोणते किती महत्त्वाचे ही क्रमवारी ठरविण्यामध्येच इतिहासकाराचे श्रेष्ठत्व असते. ऐतिहासिक कार्यकारणभाव हा व्यक्तिसापेक्ष असते कारण एकाच घटनेची अनेक कारणे असतात. ती पाहणाऱ्यावर अवलंबून असतात. प्रा. गायकवाड, डॉ. सरदेसाई आणि प्रा. हनमाने लिहितात की, ''कार्यकारणभाव ही इतिहासामध्ये इतकी आवश्यक व गरजेची बाब आहे की, ती इतिहासापासून वेगळी करता येत नाही. जणू काही ती इतिहासाची एक उपशाखाच आहे. कार्यकारणभावावचे साधन इतिहासकाराच्या हातात असणे फार आवश्यक आहेत.''

साधारणतः ऐतिहासिक घटनेचा अर्थ हा जास्तीत जास्त महत्त्वाच्या कारणांच्या संदर्भातच लावला जातो. कार्यकारणभाव प्रस्तापित करतांना भावनेच्या आहारी जाऊन अशास्त्रीय पद्धतीने कोणतीही कारणे जोडण्याचा प्रयत्न करू नये. इतिहासकाराने कारणांचा उपयोग ऐतिहासिक घटना योग्य शब्दांत मांडण्यासाठी असतो हे विसरता कामा नये. प्रो. कार्ल गुस्टावसन म्हणतात की, अनेक घटनांचा एक परिणाम असतो व अशा अनेक स्पष्टीकरणातून ऐतिहासिक प्रसंगाचे वर्णन करता येते. ऐतिहासिक घटनेचे स्पष्टीकरण एकच कारण पुरेसे देऊ शकत नाही.

२) इतिहासकार घटनांचे स्पष्टीकरण कसे करतात?

इतिहासकार घटनांचे अनेक मार्गानी स्पष्टीकरण देत असतो. अशा स्पष्टीकरणामध्ये

Scanned with CamScanner

इतिहासकार ज्या तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला असतो. त्यानुसार तो स्पष्टीकरण करीत असतो. बऱ्यावेळा इतिहासकार घटनेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी जे अनेक शब्द वापरतात. त्यामुळे पारिभाषिक शब्दचा गोंधळ उडण्याची शक्यता आहे, परंतु तसा गोंधळ होण्याचे कारण नाही. कारण प्रत्येकाला कार्यकारणभाव हाच जोडून दाखवायचा असतो फक्त तो शब्द वेगळे वापरतो.

टेनने स्पष्टीकरणाचा सिद्धांत मांडला आहे. तो म्हणतो की, ही गोष्ट सर्वश्रृत आहे की, एक घटना दुसऱ्या घटनेशी कारण म्हणून जेव्हा जोडली जाते तेव्हा कारणे व परिणाम यांची एक साखळी तयार होते. अशी साखळी तयार झाल्यानंतर आपल्याला असे वाटते की, आपण एका नव्या पद्धतीची सुरूवात केली आहे. परंतु आपण कारणे कोणत्या गोष्टीने जोडली जातात हे शोधन काढू शकत नाही.

कारणांची संगतवार मांडणी करतांना घटनेच्या जवळच्या कारणालाच महत्त्वाचे मानले जाते किंवा एखाद्या घटनेचे श्रेय एखाद्या व्यक्तीला दिले जाते तसेच त्याचा दोष एखाद्या व्यक्तिच्या पदरी बांधला जातो. अशा मंडळीला अतिसुलभीकरण असे म्हणतात. कोणत्याही घटनेमागे अनेक कारणे असतात. घटनेच्या अंतर्भागात शिरून शोध घेणे श्रेष्ठ इतिहासकाराचे लक्षण आहे. ऐतिहासिक घटनांचे स्पष्टीकरण करतांना महत्त्वाच्या ऐतिहासिक घटनांमागे कारणांची दीर्घकालीन परंपरा असते हे लक्षात आले तर घटनांचा अर्थ लावता येतो त्यामुळे बहुविध कारणांचा शोध घेणे उच्च दर्जाच्या इतिहासकाराचे लक्षण मानले जाते. ऐतिहासिक कारणे विपुल व समृद्ध असतात.

३) ऐतिहासिक कारणांचा शोध घेतांना विचारात घ्यावयाच्या बाबी:

ऐतिहासिक कारणांचा शोध घेतांना ध्यानात घ्यावयाच्या बाबींविषयी डॉ. शांता कोढेकर लिहितात की, "पहिला मुद्दा असा की, कोणतीही मानवी कृती कारणाशिवाय घडत नाही, प्रत्येक घटनेमागे कृतीमागे मग ती कितीही मोठी अगर शुल्लक असो, जाणिव पूर्वक केलेली असो वा अजानता केलेली असो, त्यामागे कारण असते."[८]

ऐतिहासिक कारणांचा शोध घेतांना मोठ्या महत्त्वाच्या घटनांच्या मागे एकच नव्हे तर अनेक कारणे असतात हे विसरता येत नाही. केवळ एका कारणाच्या निर्देशाने घटनेमागील कारणांचा बोध होत नाही. संशोधकाच्या हाती आलेली कारणे सारख्याच महत्त्वाची नसतात. काही कारणे महत्त्वाची तर काही गौण आहेत. हा निर्णय इतिहासकारास करायचा असतो. इतिहासकाराच्या हाती कारणे आले की त्याची वर्गवारी ठरवावी

Scanned with CamScanner

लागत. कारणाची जुळवणूक करतांना ती तर्कसंगत असतील तरच त्यातून तर्कशुद्ध निष्कर्ष निघू शकतो.

प्रा. कार्ल गुस्टावसन यांनी कारणांचा शोध घेतांना विचारात घ्यावयाच्या बाबी सांगितल्या आहेत.

१) घटनेचे/कृतीमागील जवळचे कारण कोणते?

२) त्यामागे वैचारिक भूमिका आढळते काय?

३) त्या वैचारिक भुमिकेचे प्रत्यंतर त्यापूर्वी आढळते काय?

४) त्या घटनेशी कोणकोणत्या व्यक्ती संबंधित आहेत? त्या एकाच गटातील की भिन्न गटातील आहेत

५) त्यांची शक्तिस्थळे अगद दौर्बल्य कशात होत? त्याचा ऐतिहासिक घटनेशी संबंध दिसतो का?

६) त्या घटनेबाबत समाजातील भिन्न घटकांची काय प्रतिक्रिया होती?

७) त्या घटनेपूर्वी काही लक्षणिय असे राजकीय स्वरूपाचे अथवा तंत्रज्ञानात बदल झाले होते काय?

८) त्या घटनास्थळाची भौगोलिक स्थिती काय होती?

९) तत्कालीन भिन्न क्षेत्रातील संस्थांशी त्या घटनेचा संबंध होता का? या प्रश्नांचे उत्तरे शोधल्यास सर्व कारणांचा शोध घेतला जाईल याविषयी शंका नाही.

४) कार्यकारणपरंपरेतील समस्याः

इतिहासामध्ये कार्यपरंपरा देता येते काय? अशी समस्या निर्माण होते. केनिथ स्टॅम्प म्हणतो की, गणितातील अचुकपणा इतिहासामध्ये कधीही येणे शक्य नाही. इतिहासकार ज्यावेळी काही निष्कर्ष काढतो तेव्हा त्याच्या जवळचे पुरावे हे अतिशय तुटपुंजे, मानवी स्वभावाची कमी माहिती, तसेच ऐतिहासिक घटना वेगळ्या करून पाहण्याची क्षमता कमी असते. इतिहासकाराने निष्कर्ष काढीत असतांना प्रयोगात्मक पद्धतीने सांगावेत कारण ही संकल्पना इतकी विशाल आहे की स्थल आणि काल यांच्या चौकटीत बसवितस येणार नाही. म्हणून एखाद्या घटनेमागील कार्यकारणभाव प्रस्थापित करणे ही एक समस्याच आहे. प्रो. जी.जे. रेनियर म्हणतात की, "जर आपण कारणाला गृहितकृत्य म्हटले तर काही लोकांचा असा समज होण्याची शक्यता आहे की ऐतिहासिक कारणावरून भवितव्य वर्तविता येईल."[१]

Scanned with CamScanner

प्रो. वाल्श म्हणतात की, इतिहासकारांना विषय मांडणीसाठी कोणती कारणे स्वीकारण्याची यासंबंधी निश्चित माहिती नसते. त्यामुळे त्यांचा गोंधळ होतो. इतिहासकारामध्ये घटनेच्या कार्यकारणभावामध्येच अनेकदा एकमत होत नाही. डॉ. बी.एन. सरदेसाई लिहितात. की, "कारणे शोधत असतांना योग्य घटना घेतल्या पाहिजेत व त्यामधून तार्किकदृष्ट्या योग्य कारणे स्वीकारली पाहिजेत या कारण निवड प्रक्रियेमध्ये वस्तुनिष्ठता महत्त्वाची आहे."[१०]

प्रो. कोहेन म्हणतात, "कारणपरंपरा म्हणजे एखादी घटना घडत असतांना जी आवश्यक व पुरेशी परिस्थिती असते त्याचे दिग्दर्शन करणारी संकल्पना होय. प्रत्यक्षार्थवादी लोकांच्या म्हणण्यानुसार जरी जरूर ती व पुरेशी परिस्थिती असे म्हटले असले तरी कोणती परिस्थिती ही जरूर व पुरेशी हे ठरविणे अवघड आहे. कोणताही इतिहासकार संपूर्ण परिस्थिती उभी करू शकणार नाही. म्हणून कार्यकारण ही एक समस्याच आहे.

प्रो. आर.जी.कर्लिंगवुडच्या मते, ऐतिहासिक कारण ही संकल्पना मानवी जीवनाशी निगडीत असते. कारण हे कधीही एकमेव असत नाही. अनेक विध परिस्थितीतून कारणे निर्माण होत असतात. कारण ही संकल्पना कार्य घडविणारी एक प्रक्रिया आहे. कारण यामागे मानवी मन ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे. कोणत्याही घटनेचे हे कारण हे संशोधकाच्या विचारसरणीचे, मनोव्यवहाराचे निदर्शक असते. म्हणूनच इतिहासामध्ये वस्तुनिष्ठ कारणाची समस्या निर्माण होते. वस्तुनिष्ठ कारणाच्या समस्येविषयी गायकवाड, सरदेसाई डॉ. बि.एन.व हनमाने लिहितात की, "कारणपरंपरेमध्ये वस्तुनिष्ठता हा एक महत्त्वाचा भाग आहे. कारणे शोधत असतांना सर्वच कारणे वस्तुनिष्ठ असतील असे सांगता येत नाही काही वेळा एकाला वस्तुनिष्ठ वाटणारी कारणे दुसऱ्याला व्यक्तिनिष्ठ वाटू शकतील."[११] कारणाच्या वस्तुनिष्ठतेविषयी असे म्हणता येईल की, दोन कारणांमध्ये जरूर तो संबंध प्रस्तापित करून कारण व परिणाम हे सिद्ध करता आले पाहिजेत.

५) **कार्यकारणपरंपरेचे सिद्धांतः** इतिहासलेखनशास्त्रातील कार्यकारणपरंपरेचे पुढील सिद्धांत आहेत.

अ) गुप्ततेचा सिद्धांतः गुप्ततेच्या सिद्धांतामध्ये त्यातील शिर्षकाला अनुरोधूनच अशा घटना व कारणे शोधून काढलेली असतात की, ती सर्व कारणे व

Scanned with CamScanner

घटना गुप्त असतात. उघड असत नाहीत हा सिद्धांत अमेरिकन यादवी युद्धाच्या वेळी प्रसिद्ध होता. यात उत्तरेच्या व दक्षिणेच्या इतिहासकारांनी एकमेकांवर टीका करून आपला खरा हेतू लपवण्याचा प्रयत्न केला आहे. दोन्ही बाजू एकमेकांना आक्रमक म्हणतात. त्यामुळे खरा आक्रमक कोण? हा प्रश्न शिल्लकच राहतो गुप्ततेचा सिद्धतांचे समर्थक या संकल्पनेच्या मुल्यमापनाच्या कसोटीवर निष्कर्ष काढण्यास तयार नसतात. अशा सिद्धांतामधील सर्व घटना या उघडपणे न देता अंतर्भूत अशा स्वरूपाच्या असतात.

ब) संघर्षाचा सिद्धांतः अमेरिकन यादवी युद्धानंतर इतिहासकाराचे दोन पक्ष तयार झाले. दोन्ही पक्ष एकाच घटनेचा अन्वयार्थ स्वतंत्रपणे लावू लागले. दोन्ही पक्षात वैचारिक संघर्ष सुरू झाला. यातूनच संघर्षाचा सिद्धांत निर्माण झाला. उत्तरेकडील इतिहासकार घटनांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू लागले. तर दक्षिणेकडील इतिहासकार परिस्थितीला दोष देऊ लागले. त्यामुळे दोन भिन्न विचारसरणी असणारी संस्थाने एकत्र राहणे शक्य नव्हते त्यातून युद्ध हा एकच पर्याय होता. अलिकडच्या इतिहासकारांनी सुद्धा वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून इतिहास लिहिला. दृष्टिकोणातील हा संघर्ष कोणत्या न कोणत्या परिस्थितीत अस्तित्वात असतोच.

क) समन्वयाचा सिद्धांतः अमेरिकन यादवी युद्धाविषयी उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील इतिहासकारांनी यादवी युद्धाचे वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून जे सिद्धांत मांडले या लेखनाविरूद्ध या सिद्धांताविरूद्ध आवाज उठवून काही इतिहासकारांनी ते स्वतंत्र सिद्धांत मांडला त्या सिद्धांतालाच आवर्तनिय सिद्धांत असे म्हणतात. या सिद्धांतानुसार पहिल्या दोन्ही सिद्धांतामधील एकाकीपणा काढून टाकून कोणत्याही पक्षाला दोष न देता घडलेल्या सर्व घटना व त्याचा अन्वयार्थ मानवजातीच्या हिताच्या दृष्टिने लावण्याचा प्रयत्न केला. पूर्वीच्या दृष्टिकोनातील संघर्ष समाप्त करावयाचा होता. यादवी युद्धात ज्यांनी समन्वयकाची भूमिका घेतली ते पुढारी खरे नायक म्हणून वर्णन करण्यात आले. या समन्वयवादी सिद्धांताने अमेरिकेतील संघर्षाचे वातावरण कमी करण्यास मदत झाली.

ड) दैवी योजनेचा सिद्धांतः इतिहासात ज्या घटना घडतात त्यांच्या मुळाशी दैवी प्रेरणा असते. देव हाच इतिहासात घटना घडवून आणत असतो. या दैववादी सिद्धांतावर इजिप्शियन, बॅबिलोनियन व ग्रिक इतिहासकारांचा विश्वास होता. दैवी सिद्धांतानुसार दैवात लिहिलेल्या गोष्टी प्रत्यक्षात आणण्याचे काम श्रेष्ठ योद्धे, धर्मगुरू व राजा पार पाडित असत ही सर्व मानसे देवाचे प्रतिनिधी म्हणून पृथ्वीवर काम

Scanned with CamScanner

करीत असत. अर्थातच अशाप्रकारे दैवी कल्पनांचा मानवी हालचालीशी संबंध जोडल्यामुळे कार्यकारणभावात दैवी प्रेरणा शोधण्याची प्रवृत्ती निर्माण झाली.

इ) बुद्धीवादी सिद्धांतः युरोपात प्रबोधन युग सुरू झाले. जुन्या समजुती दूर होऊन प्रत्येक घटना बुद्धीवादाच्या कसोटीवर पारखण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. ही प्रक्रिया समाजशास्त्रात लागू करण्यात आली. बुद्धीवादावर प्रत्येक घटना पारखून पाहिल्यामुळे आध्यात्मिक व आत्मिक स्वरूपाचे ज्ञान ही कल्पना किंवा आत्मिक प्रभाव हा प्रत्येक घटनेच्या मागे असतो ही कल्पना मागे पडली. प्रत्येक घटना ही कार्यकारण प्रक्रियेतून तपासून पाहण्याची पद्धत सुरू झाली. प्रत्येक घटनेच्या पाठीमागे सबळ कारण असते व ते शोधण्याची पद्धत सुरू झाली.

ई) राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्वाचा सिद्धांतः १९ व्या शतकात युरोपात राष्ट्रवादाची कल्पना उदयास आली. स्वतःच्या राष्ट्राविषयी बलिदान करण्याची मनाची तयारी म्हणजे राष्ट्रवाद होय. प्रत्येक घटनेचे स्पष्टीकरण देत असतांना राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व कसे चांगल्या चांगले घडविले जाईल या हेतूने कार्यकारण परंपरा यांच्यात संबंध प्रस्थापित करण्यात येऊ लागले. परिणामी राष्ट्रीय व्यक्तिमत्त्व घडविण्यासाठी इतिहास लिहिण्याची पद्धत सुरू झाली. इतिहास घडविणाऱ्या व्यक्तींना राष्ट्रपुरूष म्हटल्या जावू लागले.

फ) मानवी भावनांचा सिद्धांतः हेगेल, कॉम्त व सायमन या तिघांनी ऐतिहासिक घटनांच्या पाठिमागे मानवी भावना असतात या भावनांमधूनच राष्ट्राचे भवितव्य ठरविले जाते असे विचार मांडले. मानवी भावनांच्या सिद्धांताविषयी गायकवाड, सरदेसाई डॉ. बी.एन. व हनमाने लिहितात की, ''हेगेल आणि कॉम्त या दोघांनी मानवी मन व भावना यांचा इतिहासातील कार्यकारणपरंपरेमध्ये जो प्रचंड सहभाग असतो त्याचे महत्त्व वेळोवेळी प्रस्थापित केले आहे.''[१२]

ग) मार्क्सचा सिद्धांतः मार्क्सने ऐतिहासिक घटनांच्या पाठीमागे आर्थिक कारण असते असा सिद्धांत मांडला संपूर्ण मानव जातीचा इतिहास हा वर्गसंघर्षाचाच इतिहास आहे हा विचार मांडला. मार्क्सने वर्गकलहाची कारणे देतांना आहे रे व नाही रे हे दोन वर्ग पाडले ते कार्यकारणभावच आहे. मार्क्सने ऐतिहासिक घटनांची कारणपरंपरा जोडत असतांना भौतिकवादी दृष्टिकोनातून कार्यकारणभाव सिद्ध करून दिला तसेच ज्या वर्गाच्या ताब्यात उत्पादनाची साधने असतात. त्याच वर्गाच्या ताब्यात समाजाचे नेतृत्त्व म्हणजे कार्यकारणभाव आहे. मार्क्सचे साम्यवादाचे भाष्य हा सुद्धा कार्यकारणभावच आहे.

Scanned with CamScanner

ह) शास्त्रीय सिद्धांतः इतिहासलेखनाची शास्त्रीय पद्धत रँकेने मांडली. ऐतिहासिक घटनेची सत्यासत्यता ठरवित असतांना कार्यकारणभाव, शास्त्रीय स्पष्टीकरण, अंतरंग व बाह्य परिक्षण, वस्तुनिष्ठता हे सर्व संस्कार रँकेनेच इतिहासात आणले पुढे ब्युरीने इतिहास हे शास्त्र आहे असे जाहिर करून इतिहासाला शास्त्रशुद्ध बनविण्याचा मार्ग खुला करून दिला. ब्युरीनंतर अनेक इतिहासकारांनी यात मोलाची भर घालून स्पष्टीकरण, नियम, सामान्यीकरण, तत्वज्ञान इत्यादी बाबतीत कामगिरी करून ऐतिहासिक संशोधनाला भौतिकशास्त्राचा दर्जा प्राप्त करून दिला आहे.

य) ऐतिहासिक मतप्रणालीः जर्मनीत ऐतिहासिक पद्धतीच्या विचारसरणीची स्थापना विल्यम डिथली यांनी केली. हेगेलची जगाच्या इतिहासाची कल्पना डिथलिने पुढे नेली. इतिहास हा घटनांवर आधारीत पण अनुभवांच्या सहाय्याने लिहावा असे मत व्यक्त केले. इतिहासातील ज्ञान हे गतकाळाशी संबंधीत असते गतकाळ व वर्तमानकाळ यांच्यातील कधीही न संपणारा संवाद म्हणजे इतिहास असे प्रो. कार म्हणतात. जर एखादी घटना भुतकाळातील असुनसूद्धा जर ती वर्तमानकाळासाठी उपयुक्त ठरत असेत तर त्या घटनेला काही अर्थ असतो. ऐतिहासिक पद्धतीमध्ये कागदपत्राचा शोध घेणे त्याचा अर्थ लावणे व निष्कर्ष काढणे अशी त्रिविध कामे केली जातात ही ऐतिहासिक पद्धत दिवसेंदिवस एक शास्त्रीय पद्धत म्हणून मान्यता पावत आहे.

जे) अनेकविध कारणांचा सिद्धांतः इतिहासामध्ये पुर्वी अशी समजूत होती की, एखादी घटना घडण्यासाठी एकच कारण असते ते म्हणजे दैवी कारण परंतु हळूहळू या कारणपरंपराच्या सिद्धांतामध्ये बदल होत गेला व आज एखादी ऐतिहासिक घटना घडत असतांना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, प्रशासकीय पक्षाचे धोरण इत्यादी अनेक कारणे असू शकतात. इतिहासाच्या सहाय्यकारी शास्त्रांमध्ये गृहित धरलेली कारणे आणि इतिहासातील अनेक कारणे या सर्वांचा समन्वय साधून एखाद्या घटनेचा कार्यकारणभाव शोधला जातो.

के) परिस्थितीचा सिद्धांतः इतिहासकार ओकेशहॉट यांचे असे म्हणणे आहे की, परिस्थितीयो की समुचित व्याख्या में ही कारण के स्पष्ट प्रभाव को ढुंढा जा सकता है। अतः कार्यकारण संबंधोका उचित वर्णन जब परिस्थितीयों के संदर्भ में किया जाता है तब घटना के कारण स्वरूप परिस्थितीयाँ महत्त्व प्राप्त करती है।"[१३]

प्रो. वाल्शनेसुद्धा यासंदर्भात लिहिले आहे की, कोणत्याही अंतिम कारणाचे ज्ञान तेव्हाच शक्य आहे. जेव्हा गतकाळातील परिस्थितीच्या संदर्भात त्याच्या प्रभावाला शोधले जावे.

एल) योगायोगाचा सिद्धांतः पहिल्या महायुद्धानंतर योगायोगाचा सिद्धांत मांडला जाऊ लागला. एखादी घटना अचानक अनपेक्षित घडते. तिची कारणे कळत नाहीत तो योगायोग वाटतो. इतिहासात अनेक कारणांचे स्पष्टीकरण मिळत नाही. अनेक गोष्टी अकालनिय वाटल्यामुळे ते योगायोग आहे असे समजले जात होते. इतिहासकाराने घटनेचे कारण शोधू नये. घटना योगायोगाने घडतात हे मान्य करून इतिहास लिहावा. परंतु याचा गहन विचार केल्यास कारणमिमांसेत योगायोगाला स्थान देण्याचे कारण नाही. कारण घडणारी घटना कोणत्यातरी कारणाने घडते.

६) इतिहासातील कारण व संदर्भः इतिहासामध्ये जी कारणे दिलेली असतात ती कारणे व त्याचा संदर्भ ही इतिहासलेखन प्रक्रियेत एका विशिष्ट साच्यात बसविली जातात. इतिहासात एखाद्या घटनेची दोन्ही बाजू आपले मत मांडत असतांना पुरावा सादर करतात त्यामुळे त्यातील कोणती बाजू सत्य हा एक प्रश्न सतत विचारला जातो. ज्यावेळी ही कारणपरंपरा व त्याचा संदर्भ हा प्रस्थापित केला जातो तेव्हा Root cause व Real cause असे दोन प्रकार करून त्यामध्ये संदर्भ प्रस्थापित केला जातो. इतिहासकाराने आपली विचारसरणी निश्चित करून त्या विचारसरणीनुसार कारणे शोधली पाहिजेत. म्हणजे कारणेही स्पष्ट होतात आणि संदिग्धपना राहत नाही. कार्यकारणभावात घटनांची निवड व वैयक्तिक दृष्टिकोन हा सर्वात महत्त्वाचा असतो.

निष्कर्ष:

इतिहास कसा घडला? बदल घडून येण्यासाठी कोणकोणत्या घटना घडल्या? त्यासाठी कोणकोणती कारणे कारणीभूत ठरली? कारणांचा शोध घेणे व या प्रश्नाची उत्तरे शोधने म्हणजे कार्यकारणभाव होय.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) कोठेकर शांता, "इतिहास तंत्र आणि तंत्रज्ञान" श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००५ पृष्ठ क्र. ८४

२) शेख गफुर, "इतिहासलेखनशास्त्र" प्रितम पब्लीकेशन जळगाव, २००७ पृ. क्र. १४७

Scanned with CamScanner

३) गद्रे प्रभाकर, ''इतिहासलेखनाच्या परंपरा'' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००४ पृष्ठ क्र. २६

४) सरदेसाई बी.एन., ''इतिहासलेखनपद्धती'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर २०११ पृ. क्र- ४१

५) शेख गफुर, ''इतिहासलेखनशास्त्र'' प्रितम पब्लीकेशन जळगाव, २००७ पृ. क्र. १४७

६) गायकवाड, सरदेसाई डॉ. बी.एन.व हनमाने, ''इतिहासलेखनशास्त्र'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९६ पृ. क्र. ११४

७) कित्ता पृष्ठ क्र. ११६

८) कोठेकर शांता, ''इतिहास तंत्र आणि तंत्रज्ञान'' श्री. साईनाथ प्रकाशन नागपूर २००५ पृष्ठ क्र. ८५

९) गायकवाड, सरदेसाई डॉ.बी.एन.व हनमाने, ''इतिहासलेखनशास्त्र'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९६ पृष्ठ क्र. १२२

१०) सरदेसाई बी.एन. ''इतिहासलेखनपद्धती'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर २०११ पृष्ठ क्र. ४३

११) गायकवाड, सरदेसाई डॉ. बी.एन.व हनमाने, ''इतिहासलेखनशास्त्र'' फडके प्रकाशन कोल्हापूर १९९६ पृष्ठ क्र. १२२

१२) कित्ता पृष्ठ क्र. १२६

१३) खुराना के.एल. व बंसल आर.के. ''इतिहास लेखन धॉरनाएँ तथा पद्धतियाँ'' लक्ष्मी नारायण अग्रवाल प्रकाशन आगरा २०१२ पृष्ठ क्र. ४५

लेखक- प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड, इतिहास विभाग, पी.डब्ल्यू.एस.कला व वाणिज्य महाविद्यालय कामठी रोड, नागपूर

Scanned with CamScanner

❖ प्रकाशक :

मेहेरबाबा पब्लिशर्स

हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,

हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९

मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०

E-mail: meherbabapublishers0616@gmail.com

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रथम आवृत्ती- जानेवारी-२०१८

ISBN- 978-93-87558-08-3

या अंकातील लेखकाच्या मताशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही ती संशोधकांनी, लेखकांनी मांडलेली त्यांची स्वतंत्र मते आहेत.

Scanned with CamScanner

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर, संत गाडगेबाबा विद्यापीठ
अमरावती व गोंडवाना विद्यापीठ गडचिरोली

इतिहास परिषद अधिवेशन - ५१ वे

निवडक शोध निबंध

खंड एकोणवीसावा

(२०१८-२०१९)

संपादक
डॉ. शरद बेलोरकर

Scanned with CamScanner

इतिहास परिषदेची कार्यकारीणी

अध्यक्ष

प्रा. डॉ. विरेंद्र गोपालसिंह बैस

उपाध्यक्ष

प्रा. डॉ. मनिष चव्हाण (नागपूर)

प्रा. डॉ. रवींद्र मुन्द्रे (अमरावती)

प्रा. राजेंद्र देवाळकर (चंद्रपूर-गडचिरोली)

सचिव

प्रा. डॉ. शरद बेलोरकर

सहसचिव

प्रा. डॉ. संजय ठवळे (नागपूर)

डॉ. प्रविण सरदार (अमरावती)

डॉ. मिलिंद भगत (चंद्रपूर-गडचिरोली)

विभागीय प्रमुख

प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड (नागपूर)

प्रा. डॉ. वैशाली भाकरे (अमरावती)

प्रा. जयंत काकडे (चंद्रपूर-गडचिरोली)

सदस्य

प्रा. डॉ. ओमप्रकाश बोबडे (अमरावती शहर)

प्रा. डॉ. संदीप राऊत (अमरावती ग्रामीण)

प्रा. डॉ. रवि लोणारे (नागपूर शहर)

प्रा. डॉ. हिर्तेंद्र तागडे (नागपूर ग्रामीण)

प्रा. डॉ. संतोष गोहोकार (चंद्रपूर-गडचिरोली शहर)

प्रा. संजय उगेमुगे (चंद्रपूर-गडचिरोली ग्रामीण)

Scanned with CamScanner

प्रकाशक:
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ९९२३६३०३९५, ८०८७४६०४७०
E-mail: meherbabapublishers0616@gmail.com

सर्व हक्क प्रकाशकाधिन
प्रथम आवृत्तीः फेब्रुवारी, २०१९

ISBN- 978-93-87558- 31-1

या अंकातील लेखकाच्या मताशी संपादक मंडळ किंवा इतिहास परिषद सहमत असेलच असे नाही ती संशोधकांनी, लेखकांनी मांडलेली त्यांची स्वतंत्र मते आहेत.

Scanned with CamScanner

१३) पेशवा माधरावाच्या नागपूरकर भोसल्यांवरील स्वाऱ्या..............८५-९३
डॉ. प्रशांत कोठे
१४) राज्यसमाजवाद आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर..............९४-९९
प्रा. डॉ. मोहन कापगते
१५) प्राचीन भारतातील नागरिकरण.................................१००-१०५
प्रा. श्रीकांत डि. पानघाटे
१६) इतिहास लेखनशास्त्रातील कागदपत्रांचे परीक्षण..................१०६-११७
प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड
१७) जाधव घराण्याचे ऐतिहासिक कार्य– एक अभ्यास..............११८-१२४
प्रा. डॉ. चंद्रशेखर क्षीरसागर
१८) राजे विश्वेश्वरराव महाराज व्यक्ती आणि कार्य.................१२५-१३२
प्रा. अरुण बी. आलेवार
१९) डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्या शैक्षणिक कार्यांचे ऐतिहासिक अध्ययन..१३३-१३६
प्रा. डॉ.शरद आर. डवरे
प्रा. डॉ. विलास फरकाडे
20) Impact of Marathas on the Religious scene of Malwa.........137-140
Hrushikesh D. Dalavi,
21) Traditional Water Harvesting Systems of India.....................141-148
Mr. Himanshu M. Mahajan
22) The Ajanta Caves Paintings: A Historic, Technical, & Cultural Analytical Study..149-155
Shri. Chandrashekhar L. Korey
23) Dr. Ambedkar's Educational Thoughts............................156-161
Dr. Sujata H. Gaurkhede

इतिहास लेखनशास्त्रातील कागदपत्राचे परीक्षण

प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड

इतिहास ज्या कागदपत्रांच्या, पुराव्याच्या किंवा साधनांच्या आधारे लिहायचा असतो ती कागदपत्रे, पुरावा किंवा साधने कितपत खरी आहे याची खात्री करून घेण्यासाठी त्यांचे परीक्षण करावे लागते. परीक्षणाखेरीज कागदपत्रे पुरावा म्हणून वापरता येत नाही. गतकाळाची माहिती देण्याचे काम कागदपत्रे करतात त्यातून मिळणाऱ्या माहितीचे परीक्षण करणे आवश्यक असते. मुळ कागदपत्रे विश्वासार्ह आहे की नाही याची खातरजमा करणे आवश्यक असते. मूळ कागदपत्रातील माहितीच्या सत्यतेविषयी खात्री पटल्याशिवाय त्याचा पुरावा म्हणून उपयोग करता येत नाही मूळ कागदपत्रांचे परीक्षण करताना संशोधकाची भूमिका ही तपासनीसाची असते. माहिती पुरावा म्हणून वापरतांना त्यावर परीक्षणाची प्रक्रिया करावी लागते. परीक्षण प्रक्रियेचे कार्य डॉक्टरने रोग्याचे शव विच्छेदन करण्यासारखे असते. संदर्भ साधनरूपी कागदपत्रातील चुका टाळणे आणि सत्य पुरावे निरखून घेणे हाच परीक्षणाचा उद्देश असतो. प्रा. गफूर शेख परीक्षणाचे महत्त्व सांगताना लिहितात की, ‘‘संदर्भ साधनाची पडताळणी केल्याशिवाय त्यांचे महत्त्व इतिहास संशोधन आणि इतिहासलेखन या दृष्टीकोनातून आपल्या लक्षात येणार नाही त्याशिवाय त्यांची उपयुक्तता सिद्ध होणार नाही म्हणूनच संदर्भ साधनाची पडताळणी करणे अत्यावश्यक असते.’’[१]

ऐतिहासिक कागदपत्रांचे परीक्षण करताना किंवा मूळ कागदपत्रांची विश्वासार्हता निश्चित करताना बहिरंग व अंतरंग परीक्षण करावे लागते.

१) बहिरंग परीक्षण

बहिरंग परीक्षण ही कागदपत्रांच्या तपासणीची प्राथमिक प्रक्रिया होय. संशोधकाच्या हाती कागदपत्रे आल्यानंतर त्यांची सत्यता पारखून घ्यावी लागते. कागदपत्राच्या

Scanned with CamScanner

खरेपणाविषयी शंका उपस्थित करून तपासणीला सुरूवात करावयाची असते. बहिरंग परीक्षण म्हणजे काय? याविषयी प्रा. सुहास राजदेरकर लिहितात की, ''कोणतेही कागदपत्र अस्सल आहे की नक्कल आहे याची शहानिशा करणे, लेखकाची माहिती काढणे, कोणत्या काळात ते कागदपत्र लिहिले गेले असावे याचा विचार करून अंदाज बांधणे, लिहिलेला मजकूर हा कोणत्या पुराव्याच्या आधारे तयार झाला आहे याचा विचार करणे म्हणजे बहिरंग परीक्षण होय.''[२]

मुळ कागदपत्रांची सत्यता तसेच स्थान व काळ पडताळून पाहणे हा बहिरंग परीक्षणाचा मुख्य उद्देश असतो. मूळ कागदपत्राचा लेखक कोण? त्याचा काळ कोणता व स्थळ कोणते? याची खातरजमा केल्याखेरीज परीक्षणाची पहिली पायरी ओलांडून पुढे जाता येत नाही. कागद जर संशोधन विषयाशी संबंधीत नसेल. लेखक समकालीन नसेल आणि कागद जर बनावट वाटत असेल तर पुढील परीक्षणाची गरज नाही. कागदपत्र तिथेच ताज्य ठरते. जर कागदपत्राच्या सत्यतेबद्दल शंका नसेल तर त्याचे बहिरंग परीक्षण झाले असे समजावयास हरकत नाही.

अ) प्रश्नपद्धती

बहिरंग परीक्षणाची सुरूवात प्रश्न विचारण्यामधून होते. उपलब्ध कागदपत्रांच्या बाबतीत प्रश्न उपस्थित करताना डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, ''

१) संशोधकाने निवडलेल्या विषयासंबंधी तो कागद आहे की नाही?

२) कागद मूळ स्वरूपात आहे की नक्कल आहे, खरा आहे की बनावट?

३) कागदाचा लेखक संशोधन विषयाच्या काळाशी निगडीत आहे का?

४) कागदात आलेला विषय संशोधन विषयाच्या काळाशी सुसंगत आहे की नाही?

५) कागदात स्थळाचा उल्लेख आहे का? असल्यास तो संशोधन विषयाच्या स्थलमर्यादेशी जुळतो का?''[३]

ह्या सर्व प्रश्नाचा उद्देश असा की, मुळ कागदपत्राचा लेखक, स्थळ व काळ निश्चित करणे हा असतो. अशा प्रकारचे प्रश्न विचारून संशोधक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करतो. बहिरंग परीक्षण करताना विचारावयाच्या प्रश्नाविषयी प्रा. गायकवाड, डॉ. सरदेसाई

Scanned with CamScanner

व प्रा. हनमाने लिहितात की, ''प्रश्न एकदाच विचारून काम भागत नाही तर ज्या ज्या वेळी नवा पुरावा, नवी माहिती किंवा नवे कागदपत्र सापडतात तेव्हा हेच प्रश्न पुन: विचारावे लागतात. अशा प्रकारे सतत प्रश्न विचारून इतिहासकार त्या कागदपत्रांची सत्यासत्यता पडताळून पाहत असतो. प्रत्येक खेपेला एखादे खोटे किंवा बनावट कागदपत्र तर त्याच्या हाती आलेले नाही ना याची खबरदारी घेत असतो.''[४]

मूळ कागदपत्रांचा अस्सलपणा सिद्ध करण्यासाठी प्रश्नपद्धती उपयुक्त ठरते. यात कागदपत्राची सत्यता पडताळून पाहली जाते. कागदपत्राविषयी इतिहास संशोधकाच्या मनात शंका असल्यास त्या शंकाचे निरसन करण्यासाठी प्रश्नपद्धतीचा अवलंब केला जातो.

ब) हेरिस्टिक (शोधून काढणे)

बहिरंग परीक्षणाला सुरूवात करीत असताना जी संदर्भ साधने गोळा केली जातात. त्यांच्यातून माहिती शोधून काढण्याचे जे तंत्र आहे त्या तंत्राला हेरिस्टिक असे म्हणतात. हेरिस्टिक या इंग्रजी शब्दाचा अर्थ शोधून काढणे असा आहे. हेरिस्टिक ही बहिरंग परीक्षणात महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. प्रो. रेरियर म्हणतात, ''हेरिस्टिक हे एक तंत्र आहे, शास्त्र नसून ती एक कला आहे. यामध्ये सामान्य नियम नसून पळवाटाही नाहीत. हेरिस्टिकचे कोणतेही पुस्तक अस्तित्वात नाही. संशोधक या विषयावर प्रकरणेच्या प्रकरणे लिहितात, परंतु यामधील फारच थोडे वाचल्यासारखे असते. कारण ही कला फक्त सवयीने साध्य होऊ शकते.''[५]

मूळ कागदपत्रातून सत्य माहिती शोधून काढताना हेरिस्टिक या पद्धतीचा उपयोग बहिरंग परीक्षणात होतो. ही कला संशोधकाच्या अंगी असल्यास कागदपत्रातून सत्य माहिती शोधून काढल्या जाते.

क) मिळालेले कागदपत्र खरे आहेत काय?

बहिरंग परीक्षणात मुळ कागदपत्रांच्या खरे खोटेपणाचे परीक्षण करावे लागते. संशोधकाच्या हाती आलेला पुरावा किंवा हस्तलिखित मुळ स्वरूपात आहे की त्याची नक्कल आहे याची शहानिशा करावयाची असते. प्रत्येक काळाची लिखाण पद्धती असते, अक्षराची वळण पद्धती असते. विशिष्ट काळात काही शब्द प्रचारात असतात. विशिष्ट काळात विशिष्ट प्रकारचा कागद असतो दरबारी कागदपत्रांवर विशिष्ट जागी

शिक्का मारला जात असायचा त्यावरूनही काळ निश्चित करण्यात मदत होते. तसेच कागदपत्राचा खरे-खोटेपणा सिद्ध करता येतो. कागदपत्राचा खरे-खोटेपणा सिद्ध करताना घ्यावयाच्या खबरदारी विषयी डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, "मुळ कागदाची/हस्तलिखिताची नक्कल करत असतांना काही चूका अभावितपणे होतात, मुळातले काही शब्द नक्कल करताना गळतात काही शब्द घातले जातात यावरून कागद मुळ आहे की नक्कल याचा अंदाज करता येतो."[६]

कागदपत्रांचा खरे-खोटेपणा सिद्ध करताना हस्तलिखिताच्या इतर प्रती एकमेकांशी ताडून पाहिल्यास अस्सलपणा सिद्ध करता येतो. एखाद्या कागदपत्राच्या लेखकाविषयी अज्ञानता असेल तर अशावेळी त्या लेखकाच्या इतर लिखाणाची तुलना करून अक्षराच्या वळणावरून किंवा शब्द साम्यावरून खरे-खोटेपणा सिद्ध करता येते.

कागदपत्रांचा खरे-खोटेपणा सिद्ध करताना विचारावयाच्या प्रश्नाविषयी डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की, "१) कागदपत्र अस्सल आहे आणि त्याची मुळप्रत मिळालेली आहे. २) कागदपत्राची नक्कल नाही. ३) अस्सल किंवा नक्कल आहे. माहिती नाही. कारण केवळ एकमात्र प्रत उपलब्ध आहे. यामुळे कागदपत्राचे बहिरंग परीक्षण सुलभ होते."[७]

ड) हेतूपुरस्सर केलेल्या चूका

पूर्वीच्या काळात छपाई यंत्र नसल्यामुळे एका प्रतीच्या अनेक प्रत तयार करताना त्या शब्दश: लिहून काढाव्या लागत असे. मुळ प्रतीच्या नकला प्रत तयार कराव्या लागत असे. नक्कल करताना त्यात चूका असण्याची शक्यता असते. नक्कल करतांना हेतू पुरस्सरपणे त्यात चुकीची माहिती घुसडली जाते. काही वेळा नकळत चूका होतात. भाषांतर करतांना तेच-तेच शब्द वारंवार लिहिण्याऐवजी असे शब्द टाळले जाते. अशावेळी संशोधकाने परीक्षण करून चूका शोधून काढाव्या लागतात.

इ) अनेक प्रतीमुळे होणारा गोंधळ

ऐतिहासिक कागदपत्राच्या जेव्हा अनेक प्रती असतात व त्यातील मुळ प्रत गहाळ झाली असल्यास अनेकदा गोंधळ उडतो परंतु बहिरंग परीक्षण करतांना होणाऱ्या गोंधळापासून सुरक्षित राहता येते. अस्सल प्रत शोधून काढताना एकाच प्रकारची चूक सर्व प्रतीत शोधून त्याचा गट तयार केला जातो. हस्ताक्षर शास्त्राच्या मदतीने समान चुकांची तपासणी केली जाते.

Scanned with CamScanner

१) लेखकाची लेखनशैलीची तपासणी करणे.

२) सर्व प्रतीत वापरलेला कागद व कागदाचा दर्जा तपासणे

३) लेखकांनी लेखनाला वापरलेली संक्षिप्त रूपे कोणती आहे.

४) उपलब्ध साधनांतील माहिती कोणत्या प्रकारची आहे.

या सर्व बाबींचा विचार करून कागदपत्रांची सत्यता निश्चित केली जाते.

ई) लेखकाचे सातत्य

लेखकाने त्याच्या लिखानात सातत्य राखले यावरून ती कागदपत्रे त्या काळातील आहे हे सिद्ध करता येते. लेखकाने केलेले लिखान हे सातत्यपूर्ण आहे काय? लेखन घटनांच्या सत्यतेवर आधारीत आहे काय? ते वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे आहे काय? हे पडताळून पाहणे महत्त्वाचे असते. लेखकाच्या लिखानातील सातत्यावरून त्या काळातील कागदपत्रे आहे हे सिद्ध करता येते.

फ) कागदपत्राचा लेखक निश्चित करणे

मूळ कागद हाती आला, तर ज्याचे नाव लेखक म्हणून लिहिले आहे तोच त्याचा खरा लेखक आहे की दुसऱ्याच एखाद्या व्यक्तीने खऱ्या लेखकाच्या नावाखाली तो लिहिला आहे याचा शोध घ्यावा लागतो. खोटारडी व्यक्ती लेखाला महत्त्व मिळविण्यासाठी प्रख्यात व्यक्तींच्या नावाचा वापर करून लेख लिहिते तेव्हा लेखातील मजकुराचा आशय, वापरलेले शब्द पडताळून पाहून खऱ्या-खोट्याचा निर्णय करावा लागतो.

कागदपत्रांचा लेखक निश्चित करताना घ्यावयाच्या खबरदारी विषयी प्रा. गफूर शेख लिहितात की, "उपलब्ध कागदपत्रे तसेच पुन्हा सापडलेली आणि पूर्वीची कागदपत्रे ही त्याच लेखकाची आहेत हे अक्षराच्या सारखेपणा आणि लेखणासाठी वापरलेला कागद व शाई या गोष्टीवरून ती सर्व कागदपत्रे एकाच लेखकाने लिहिलेली आहेत हे स्पष्ट होते."[८]

अनेकदा कागदपत्राचा लेखक कोण आहे? हे कळत नाही तेव्हा संशोधकाने इतर कागदपत्रातील अक्षरे, कागद व शाई तपासणे आवश्यक असते. एखादा तज्ञ कागदपत्राचा चांगला माहितगार असेल तर तो बरोबर लेखक शोधून देईल.

Scanned with CamScanner

ग) सहाय्यकारी शास्त्रांची मदत घेणे

इतिहासाचे सर्वांगीण व अर्थपूर्ण लेखन करण्यासाठी सहाय्यकारी शास्त्राची मदत घ्यावी लागते. कागदपत्रातील माहिती तंतोतंतपणे जुळण्यासाठी सहाय्यकारी शास्त्राची मदत घेणे आवश्यक असते. सहाय्यकारी शास्त्रांच्या सहाय्याने खोडसाळपणातून मुक्तता होते. सहाय्यकारी शास्त्रांच्या मदतीने कागदपत्रातील मजकुराचा खरे-खोटेपणा ठरविता येतो. हस्ताक्षशास्त्र, पुराणवस्तुशास्त्र, भुगोल इ. सहाय्यकारी शास्त्रांच्या मदतीने कागदपत्रांचा अस्सलपणा निश्चित करता येतो.

ह) शब्दांचे अचूक अर्थ देणे

भाषा व शब्द हे काळानुरूप बदलत असतात एका विशिष्ट काळात विशिष्ट शब्द प्रभावी व प्रचलीत असतात. विशिष्ट काळात शब्दांचा अर्थ जो असतो तो काही काळाने बदलत असतो. कोणते शब्द कोणत्या अर्थाने वापरले जात होते. त्या शब्दांच्या विविध छटा असतात. शब्दांचा लाक्षणिक अर्थ, भाव अर्थ व शब्दश: अर्थ समजून घेऊन अचूकपणे शब्दाचा अर्थ काढला पाहिजे. शब्दांचा काळानुरूप नेमका अचूक अर्थ ओळखता यायला पाहिजे. शब्द व शब्दाच्या अर्थात काळानुरूप होणाऱ्या बदलाची जाणिव इतिहास संशोधकास असावयास हवी.

कागदपत्रांचा पुरावा म्हणून इतिहास लेखनात उपयोग करीत असताना बहिरंग परीक्षणास सामोरे जावे लागते. बहिरंग परीक्षणात विषयाच्या स्वरूपाचा मुद्दा विचारात घ्यायचा असतो. विषय वेगळा असेल आणि उपलब्ध कागदपत्र जर वेगळ्या विशयाशी संबंधीत असेल तर ते कागदपत्र ताज्य करावे लागते. मध्ययुगीन कागदपत्रांचे परीक्षण करीत असताना कागदपत्रांवर विशिष्ट जागी शिक्का मारण्याची पद्धत असे. ठराविक जागेऐवजी वेगळ्या जागी मारलेला आढळल्यास शंकेला जागा शिल्लक राहते. पत्रलेखनाची विशिष्ट काळाची विशिष्ट पद्धत असे. ठराविक जागेऐवजी पत्रलेखनाची विशिष्ट काळाची विशिष्ट पद्धत असते. पत्राचा मायना आणि पत्राची अखेर विशिष्ट प्रकारे, विशिष्ट शब्दात करण्याची पद्धत असते तशी नसल्यास तपासणीची गरज असते.

कागदपत्राचे परीक्षण करताना अनेकदा कागदावर कालनिर्देश नसल्यास त्यात निर्दिष्ट केलेल्या घटना, व्यक्तींच्या नामोल्लेखावरून कागदाचा काळ ठरविता येतो. तसेच कागदपत्रातील वर्णित स्थळाचाही शोध घेणे अनिवार्य असते.

Scanned with CamScanner

२) अंतरंग परीक्षण

मुळ कागदपत्राची विश्वासार्हता व स्वीकारार्हता ठरविण्याच्या दृष्टीने बहिरंग परीक्षणापेक्षा अंतरंग परीक्षणाची प्रक्रिया अधिक महत्त्वाची आहे. बहिरंग परीक्षणानंतर कागदपत्रातील आशयाची विश्वासार्हता ठरविणे हा अंतरंग परीक्षणाचा उद्देश असतो. अंतरंग परीक्षणामध्ये संशोधक लेखकाची परिस्थिती जाणून घेतो. कागदपत्राच्या अंतरंग परीक्षणाविषयी डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की, ''इतिहासकाराने जे काही लिहिलेले असेल त्याचा तर अर्थ लावावा परंतु अर्थाच्याही पलिकडे जो अर्थ साधारणत: शक्य असेल तो लावण्याचा प्रयत्न करावा परंतु पत्र लेखकाला जो अर्थ अजिबात अभिप्रेत नाही तो मात्र लावण्याचा प्रयत्न करू नये.''[९]

इतिहासकार आपले विचार त्या कागदपत्रावर लादण्याची शक्यता असल्यामुळे अन्वयार्थ लावतांना आपले विचार येणार नाही याची काळजी घ्यावी. कागदपत्राच्या लेखकाला अभिप्रेत अर्थ शोधून काढला जावा. अंतरंग परिक्षणाविषयी डॉ. के. एस. चिटनिस म्हणतात की, ''बहिरंग परीक्षणाचा हेतू जर काळ, स्थळ व इतर बाह्य गोष्टी ठरविणे असाच आहे तर अंतरंग परीक्षणाचा हेतू कागदपत्रांच्या आत शिरून त्यांचे विश्लेषण करणे व शेवटी कागदपत्रातील घटना सत्य या नात्याने जगापूढे आणणे हाच असतो. थोडक्यात, बहिरंग परीक्षणामध्ये संदर्भ साधनांची सत्यासत्यता प्रस्थापित केली जाते तर अंतरंग परीक्षणामध्ये विश्वासार्हता प्रस्थापित केली जाते.''[१०]

कागदपत्राच्या परीक्षणाच्या अंतरंग परीक्षणाविषयी अधित विस्तृत माहिती देतांना डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, पत्रातील मजकुराची चिकित्सक छाननी करायची म्हणजे पत्रात लेखकाने काय म्हटले आहे? त्यात कोणकोणते मुद्दे आले आहेत? कोणकोणत्या व्यक्तीचे अगर घटनांचे उल्लेख आहेत? कोणाविषयी काय मत व्यक्त केले आहे? त्यामागील हेतू काय असावा? लेखकाची मानसिकता, वैचारिक भूमिका काय असेल? मजकुरात शब्दार्थाप्रमाणे काही गर्भितार्थ आढळतो का? अशा नानाविध प्रश्नांची उत्तरे शोधणे म्हणजे अंतरंग परीक्षण होय.''[११]

अंतरंग परीक्षणाची प्रक्रिया नकारात्मक स्वरूपाची असते. प्रत्येक कागदपत्राच्या सत्यतेविषयी शंका उपस्थित करून सत्याच्या कसोटीवर तपासावे लागते. कागदपत्राविषयीच्या सर्व शंकाचे समाधान करावे लागते. अंतरंग परीक्षणाचे वास्तववादी व नकारात्मक परीक्षण असे दोन भाग आहेत.

Scanned with CamScanner

अ) वास्तववादी (सकारात्मक) परीक्षण

कागदपत्राच्या परीक्षणाची वास्तववादी टीका ही अंतरंग परीक्षणाचे महत्त्वाचे अंग आहे. या परीक्षणामध्ये कागदपत्राचा लेखक काय म्हणतो? त्यांच्याशीच संशोधकांचा संबंध नसतो तर त्यामागे लेखकांची कोणती भूमिका आहे हे माहिती करून घेतले जाते म्हणजेच कागदपत्राच्या लेखकाची लेखनामागील भूमिका तपासली जाते.

१) लौकिक अर्थ व खरा अर्थ

वास्तववादी परीक्षणामध्ये लौकिक अर्थ व खरा अर्थ याचा शोध घ्यावा लागतो. संशोधकास शब्दातील फरक माहिती नसल्यास लौकिक व खरा अर्था गफतल होऊ शकते. कागदपत्राचे परीक्षण करताना भाषा व शब्दप्रयोगात गफलत होणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते. कागदपत्रातील भाषेशी संशोधक परीचित असावा. कागदपत्राच्या लेखकाचा लेखनामागील हेतू न कळल्यास गफलत होऊ शकते. म्हणून संशोधकास भाषेतील लौकितार्थ व खरा अर्थ समजला पाहिजे. लेखातील प्रत्येक विधान सुटे करून स्वतंत्रपणे तपासणी करणे श्रेयस्कर ठरते यामुळे आशयातील प्रत्येक विधानात शंका उपस्थित करून त्याच्या सत्यासत्यतेची शहानिशा करावी.

लौकिक व खरा अर्थ काढतांना घ्यावयाच्या खबरदारी विषयी डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, ‘‘लेखांचा संपूर्ण व खरा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्यात वाच्यार्थांप्रमाणेच गंर्भितार्थ आहे का? याची तपासणी करावी लागते.’’[१२]

लेखाचा लौकिक व खरा अर्थ काढण्यासाठी कागद ज्या काळातील असेल, त्या काळातील भाषेचे ज्ञान असणे आवश्यक असते. भाषा ही काळानुरूप बदलत असते. भाषेविषयी घ्यावयाच्या खबरदारी विषयी डॉ. प्रभाकर गद्रे लिहितात की,

‘‘१) विकासाच्या तत्त्वानुसार भाषा ही सतत उत्क्रांत होत असते म्हणून उत्क्रांत अवस्थेतील सर्व शब्दशब्दप्रयोग व वाक्यरचना लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

२) भाषा शास्त्रीयदृष्ट्या प्रत्येक समकालिन गटाची भाषा वेगळी असते शहरातील व खेड्यातील माणसाची भाषा वेगळी असते. त्याचा विचार करावा.

३) प्रत्येक लेखकाची भाषाशैली वेगळी असते ती बारकाईने अभ्यासली पाहिजे.

Scanned with CamScanner

४) प्रत्येक लेखकाच्या भाषा प्रयोगामध्ये वेगवेगळा संदर्भ बदलत असतो. तो संदर्भ लक्षात घेऊन अर्थ लावला पाहिजे.''[१३]

ब) नकारात्मक परीक्षण

नकारात्मक परीक्षण हे लेखातील विश्वासार्हता ठरविण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा टप्पा आहे. लेखातील प्रत्येक विधानामागील संदर्भ व लेखकाची भूमिका तपासण्यासाठी प्रत्येक विधानासंबंधी पद्धतशिरपणे शंका घेऊन सत्याचा शोध घ्यायचा असतो. नकारात्मक परीक्षणाचा उद्देश लेखातील किंवा कागदपत्रातील विधानाची विश्वसनियता सिद्ध करणेच नसतो तर शक्य असणाऱ्या प्रत्येक ठिकाणी संशय व्यक्त करते. नकारात्मक परीक्षण करताना प्रत्येक विधानाबद्दल शंका घ्यावी जोपर्यंत एखाद्या विधानाबद्दल योग्य पुरावा मिळत नाही तोपर्यंत शंका घ्यावी.

१) लेखकाची पात्रता

नकारात्मक परीक्षण करीत असताना कागदपत्राच्या लेखकाच्या पात्रतेचे परीक्षण करावे लागते. कारण अनेकदा लेखक घटानेचा प्रत्यक्षदर्शी असला तरी त्याच्या लेखनात सत्य उतरत नाही. एखादी घटना प्रत्यक्ष पाहूनही तिचे वर्णन जसेच्या तसे होईल असे नाही. वर्णन भिन्न असते. लेखक ऐकिव माहितीवरून बुद्धी व भाषा कौशल्यानेच घटनेचे वास्तव वर्णन करू शकेल परंतु अशा लिखानात तपशिलाचा गोंधळ होतो. कागदपत्राच्या लेखकाची पात्रता तपासताना घ्यावयाच्या खबरदारीविषयी डॉ. शांता कोठेकर लिहितात की, ''लिखानात लेखक जो प्रामाणिकपणाचा, वास्तव सांगण्याचा दावा करतो तो खरा आहे की नाही? लेखातील माहितीशी लेखकाचा संबंध आला होता काय? ही माहिती त्याने स्वत: मिळविली की, ऐकीव माहिती बिनचूक समजण्याइतका तो सुबुद्ध होता का? तो पूर्वग्रह दूषित वृत्तीचा तर नाही ना? अशा अनेक प्रश्नांच्या मदतीने लेखकाची पार्श्वभूमी तपासल्यास विधानातील विश्वासार्हता ठरविता येते.''[१३]

कागदपत्राच्या लेखकाची पात्रता कोणती आहे. याचे परीक्षण करावे लागते. लेखकाचा कागदपत्र लेखनामागील हेतू तपासावा लागतो. लेखकाचा सामाजिक व राजकीय दर्जा तपासावा लागतो. लेखकाने ऐकिव माहितीच्या आधारे तर लेखन केले नाही ना? याचा शोध घ्यावा लागतो. लेखकाने घटनेचे लेखन घटना घडता बरोबरच केले की अनेक वर्षांच्या अंतराने केले याची तपासणी करावयाची असते.

Scanned with CamScanner

२) लेखकाची सत्य सांगण्याची क्षमता

घटनेचा प्रत्यक्षदर्शी लेखकही अनेकदा सत्य कथन करू शकत नाही. घटनेचे हुबेहुब वर्णन करण्याची क्षमता लेखकाकडे नसते. घटनांची सत्य माहिती देण्याचा अनुभव व त्यासाठी लागणारी बुद्धी लेखकाजवळ नसते कधी-कधी शारीरिक वैगुण्यामुळे (कमी दिसतो, कमी ऐकू येणे) वृत्तांत लिहिताना चूका होतात. अनेकदा लेखकाला लिहित असलेल्या प्रसंगामागील हालचालींची माहिती नसल्याने त्याच्या लेखनात चूका होतात. कधी-कधी तर लेखकाच्या अजाणतेपणे आणि नकळत चूका होतात त्यामुळे कागदपत्रांचा लेखक हा सत्य सांगण्याच्या क्षमतेचा आहे की नाही हे तपासले पाहिजे. लेखकाने वर्णन केलेली घटना, काळ, वेळ व भौगोलिक परिस्थितीच्या संदर्भात जुळते काय? याचे परीक्षण करावयाचे असते. अनेकदा लेखक सत्य सांगण्याची क्षमता असूनही आपल्या धन्याच्या नाराजीमुळे सत्य लिहित नाही. लेखकाच्या हितसंबंधाला बाधा पोहोचते.

३) निवेदनातील तंतोतंतपना

घटनेच्या लेखकाने जरी घटना प्रत्यक्ष पाहली असली तरी घटनेचे वर्णन तंतोतंत करू शकत नाही कारण बरेचदा लेखक अनावश्यक बाबी घुसडतो कधी-कधी खोटारडा माणूस सत्य व असत्य याची सरमिसळ करून वेगळेच मत मांडत असतो. त्यामुळे त्यातले सत्य शोधणे आवश्यक असते. कागदपत्राच्या लेखकाने जे लिहिले ते सामान्य की विशिष्ट परिस्थितीत लिहिले आहे याची तपासणी करावी लागते. सार्वजनिक घटनाचा तपशिल अचूक देणे कठीण असते. तसेच लिखाणात दीर्घ कालावधीत घडलेल्या घटनांची नोंद असल्यास त्यात चूका होऊ शकतात. एक लेखक सर्वच घटना तपशिलात लिहू शकत नाही. कधी-कधी लेखकाची प्रवृत्ती निष्काळजीपणाची असल्यास वर्णनात चूकांची शक्यता असते.

४) स्वतंत्रपणे निश्चित होण्यासारखे

घटना घडतांना दोन व्यक्तींनी पाहिली असली तरी त्या दोन्ही व्यक्तीचे घटनेविषयीचे कथन सारखेच असले पाहिजे त्यामुळे घटनेची विश्वसार्हता पूर्णपणे सिद्ध होते. इतिहास लेखकाने प्रस्थापित केलेली घटना स्वतंत्र असली पाहिजे. घटनांची सामान्यपणे विश्वासार्हता सिद्ध झाली पाहिजे. ही अगदी शंभर टक्के होणार नाही पण ती बिनचूक व्हावी ही अपेक्षा आहे.

Scanned with CamScanner

अंतरंग परीक्षणाच्या मर्यादा

अंतरंग परीक्षण हे जरी कागदपत्राच्या परीक्षणाचे उत्तम साधन असले तरी त्याला काही मर्यादा आहेत तसेच त्यात काही अडचणी आहेत. संशोधकाला या अडचणी नाकारता येत नाही.

१) लेखकाची विधाने व्यक्तीनिष्ठ दिसल्यास तो राजाश्रयी आहे काय? हे शोधावे लागते. लेखक जर राजाश्रयाची असेल तर तो आपली मते मोकळेपणाने व्यक्त करणार नाही. तो आपल्या धन्याची प्रशंसापर माहिती लिहितो.

२) कागदपत्राचा लेखक एखाद्या राजकीय पक्षाशी बांधला असल्यास लेखकाची विधाने एकांगी व पक्षपाती असतात.

३) शासकीय धोरणांवर लिहितांना अवास्तव माहिती दिली जाते व धोरणाचा उदो-उदो केला जातो. त्यामुळे परीक्षण करावे लागते.

४) कागदपत्राचा लेखक विशिष्ट धर्माला मानणारा असल्यास दुसऱ्या धर्माबद्दल जो पूर्वाग्रहावर आधारीत विधाने करतो.

५) कागदपत्राचा लेखक विशिष्ट जातीचा व समाजगटाचा सभासद असल्यामुळे तो दुसऱ्या गटाबद्दल लिहितांना कडवट विधाने करतो व आपल्या गटाचे समर्थन करतो.

६) कागदपत्राच्या लेखकाच्या विधानामागे काही हेतू आहे काय? स्वत:ला मोठेपणा मिरविण्यासाठी तर तो निहित नाही ना? याची तपासणी करून घ्यावी लागते. तसेच लेखकावर कोणत्या विचारधारेचा तर प्रभाव नाही ना याचे परीक्षण करावे लागते.

कागदपत्राच्या परीक्षणाची प्रक्रिया पूर्ण झांली की फोलपटातून धान्याचे कण वेगळे करून गोळा करावे तसे ऐतिहासिक पुरावे हाती येतात. अशा पुराव्यांच्या आधारावर इतिहासरूपी इमारत उभी राहते. कागदपत्रांचे बहिरंग व अंतरंग परीक्षण केल्यावरच इतिहास लेखनाच्या दृष्टीने त्याची व घटनेची विश्वासार्हता सिद्ध झाली असे म्हणता येईल.

Scanned with CamScanner

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखनशास्त्र, प्रितम पब्लीकेशनन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठ क्र. १२९

२) राजदेरकर सुहास, इतिहास लेखनशास्त्र, विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती १९९८, पृष्ठ क्र. ४३

३) कोठेकर डॉ. शांता 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००५, पृष्ठ क्र. ९१

४) गायकवाड, डॉ. सरदेसाई व हनमाने, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९९६, पृष्ठ क्र. १७१

५) कित्ता पृष्ठ क्र. १७०

६) कोठेकर डॉ. शांता 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००५, पृष्ठ क्र. ९२

७) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनशास्त्र, सर साहित्य केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१३, पृष्ठ क्र. ८०

८) शेख प्रा. गफूर, इतिहास लेखनशास्त्र, प्रितम पब्लीकेशनन्स, जळगाव, प्रथमावृत्ती २००७, पृष्ठ क्र. १३३

९) गद्रे डॉ. प्रभाकर, इतिहास लेखनशास्त्र, सर साहित्य केंद्र, नागपूर, प्रथमावृत्ती २०१३, पृष्ठ क्र. ८३

१०) गायकवाड, डॉ. सरदेसाई व हनमाने, इतिहास लेखनशास्त्र, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती १९९६, पृष्ठ क्र.१७५

११) कोठेकर डॉ. शांता 'इतिहास तंत्र आणि तत्वज्ञान' श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती २००५, पृष्ठ क्र. ९४

१२) कित्ता पृष्ठ क्र. ९४

१३) कित्ता पृष्ठ क्र. ९६

❈❈❈

Scanned with CamScanner

बहुजन हिताय संघ, नागपुर का मुखपत्र

फरवरी 2020

प्रथम वर्ष

बहुजन मित्र

बहुजन हिताय में कटिबद्ध

Scanned with CamScanner

प्रधान संपादक
डॉ. शंकर खोब्रागडे

कार्यकारी संपादक
श्री. मिलिंद फुलझेले
प्रा. अश्ववीर गजभिये

मानद संपादक
ॲड. हंसराज भांगे
कॅप्टन श्रीधर मेश्राम
श्री. देविदास राऊत

सहायक संपादक
श्रीराम बन्सोड, विजय नगरकर
भगवानदास वाहणे, सहादेव चव्हाण
चंद्रभान चव्हाण, प्रकाश सोनटक्के
डॉ. भोला सरवर

कायदेविषयक सल्लागार
ॲड. बी. जी. गजभिये
माया नगरारे

तज्ञ मार्गदर्शक
प्रा. देविदास घोडेस्वार

आर्थिक संरक्षक
पुरेश बोरकर

सदस्य मंडळ
अभिमन्यू वासनिक, अशोक बोंदाडे
बी. बी. कांबळे, बबनराव मोटघरे
भीमराव मेश्राम, सुरेश पानतावणे
हरीष कावरे, जे. व्ही. दुपारे
पुंडलिक रामटेके, शांताराम रंगारी

बहुजन मिरर

☆ फरवरी 2020 ☆ वर्ष – 1 ☆ अंक – 5

अनुक्रमणिका....

- प्रज्ञासुर्याची सावली समर्पीता रमाई – अशोक बोंदाडे 2
- लोकशाहीचे शत्रु – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 7
- धार्मिक कायदा विरूद्ध धर्मनिरपेक्ष कायदा – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 9
- चरित्र्यवान पुढारी आणि देशाचे भवितव्य – डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 10
- भारताचे विधिवत नामकरण – प्रा. अश्ववीर गजभिये 11
- कविता – मित्र सखा – प्रेमकुमार उके गुरूजी 18
- भारतीय इतिहास पर फुले के विचार – टॉम वुल्फ 19
- लोभाचा परिणाम – धर्मानंद कोसम्बी 25
- कविता – रमाई – एकनाथ भैसारे 27
- घोषणायुक्त अर्थसंकल्प 2020–21 – श्रीराम बनसोड 28
- कविता – थांबवा हे नाचणे – एकनाथ भैसारे 30
- स्त्री विषयक सुधारणांच्या संदर्भात हिंदूकोड बिलाच्या रूपाने डॉ. आंबेडकरांचे कार्य – डॉ. महेंद्र गायकवाड 31
- सत्य जाणणाराच श्रेष्ठ होय – बौद्धाचार्य देविदास राऊत 37
- कविता – खरा विद्वान – प्रेमकुमार उके गुरूजी 39
- फक्त घरावर दोन बोर्ड आणि ब्राह्मणवादाचा खात्मा सुरू – प्रा. श्रावण देवरे 40
- बहुजन हिताय सामाजिक बांधिलकी संस्थाचे स्थायी सदस्य 43
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा जीवनपट 46

Author(s), Poet(s) will be responsible for contents & corrections

प्रकाशक : बहुजन हिताय संघ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मिशन हॉल, मुकुंदराव आंबेडकर चौक, हरदास नगर, लष्करीबाग, नागपूर – 17.
मुद्रण : पंचशील ग्राफीक्स, बाळाभाऊ पेठ, नागपूर – 17.
कंपोझींग : निर्मल कम्प्युटर्स, इंदोरा, नागपूर–04.
सपर्क : प्रा. अश्ववीर गजभिये, द्वारा खोब्रागडे हॉस्पीटल, कामठी रोड, इंदोरा, नागपूर – 17. मो. 9096924808

वितरण मर्यादा : बहुजन हिताय संघ के सदस्योंके लिए मर्यादित.

Scanned with CamScanner

बहुजन हिताय संघ, नागपुर का मुखपत्र

अक्तुबर 2019

प्रथम वर्ष

बहुजन मित्र

बहुजन हिताय में कटिबद्ध

हिन्दी-अंग्रेजी मासिक

धम्मचक्र प्रवर्तन दिन विशेषांक -2019

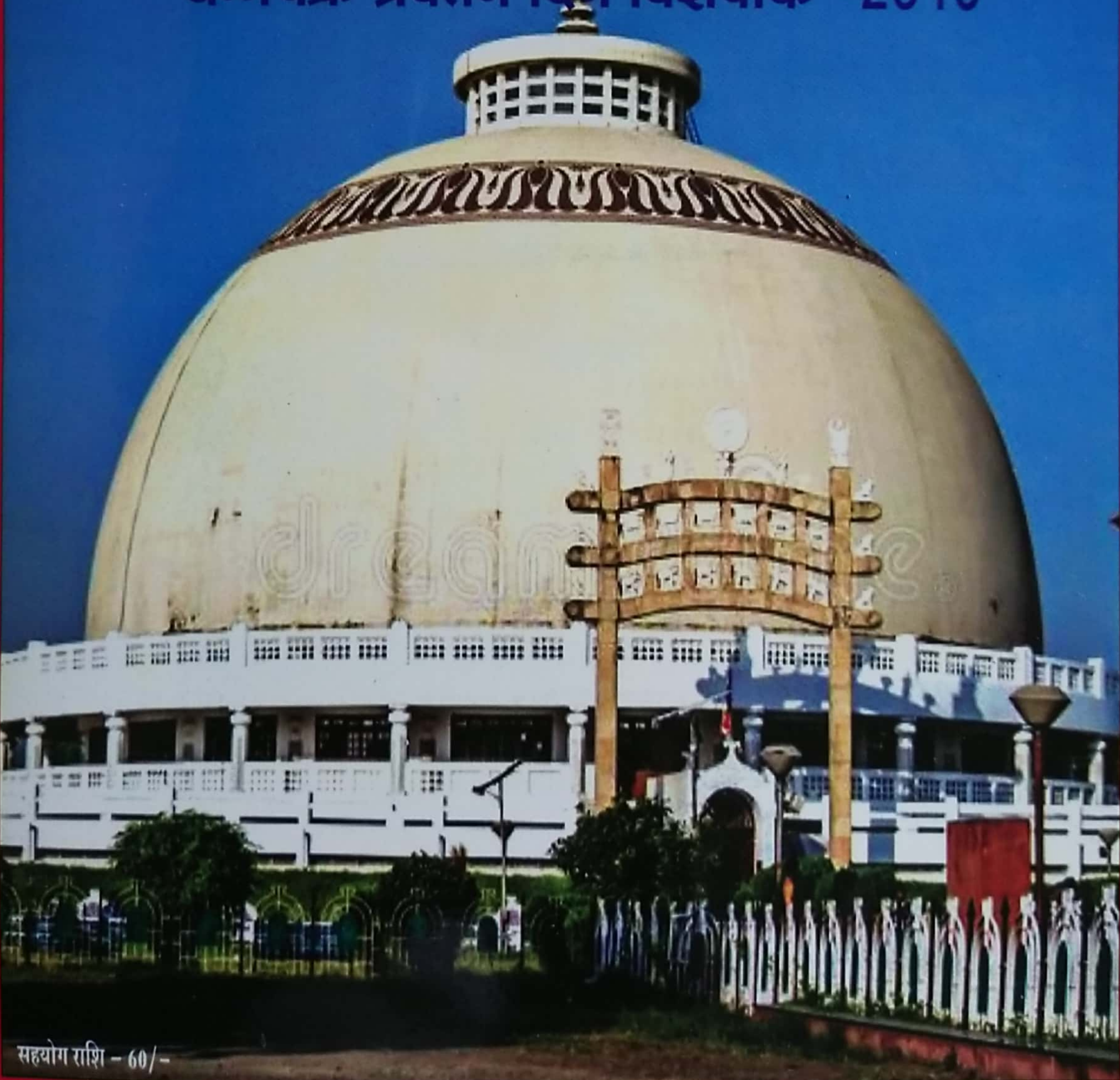

सहयोग राशि - 60/-

Scanned with CamScanner

बहुजन मिरर

धम्मदिक्षा विशेषांक

☆ अक्तुबर 2019 ☆ वर्ष – 1 ☆ अंक – 1

प्रधान संपादक
डॉ. शंकर खोब्रागडे

कार्यकारी संपादक
श्री. मिलिंद फुलझेले
प्रा. अश्ववीर गजभिये

मानद संपादक
ॲड. हंसराज भांगे
कॅप्टन श्रीधर मेश्राम
श्री. देविदास राऊत

सहायक संपादक
श्रीराम बन्सोड, विजय नगरकर
भगवानदास वाहणे, सहादेव चव्हाण
चंद्रभान चव्हाण, प्रकाश सोनटक्के
डॉ. भोला सरवर

कायदेविषयक सल्लागार
ॲड. बी. जी. गजभिये
माया नगरारे

तज्ञ मार्गदर्शक
प्रा. देविदास घोडेस्वार

आर्थिक संरक्षक
पुरेश बोरकर

सदस्य मंडळ
अभिमन्यू वासनिक, अशोक बोंदाडे
बी. बी. कांबळे, बबनराव मोटघरे
भीमराव मेश्राम, सुरेश पानतावणे
हरीष कावरे, जे. व्ही. दुपारे
पुंडलिक रामटेके, शांताराम रंगारी

अनुक्रमणिका....

- कलमनामा 2
- बहुजन हिताय संघ – एक नजर 3
- बुद्ध और उनके धम्म का भविष्य – डॉ. भीमराव अम्बेडकर 5
- कम्बुज पर बुद्ध धम्म का प्रभाव – दिक्षित आवले 14
- वैश्विक शाति की स्थापना में बौद्ध दर्शन की प्रासंगिकता – प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड 19
- सारनाथ एवं सांची के सिंह स्तंभ शीर्ष – डॉ. प्रियदर्शी खोब्रागडे 23
- बौद्ध धम्म आणि आधुनिक वैद्यक शास्त्र – डॉ. शंकर खोब्रागडे 27
- कविता – अगर तुम न होते – हरीश कावरे 30
- आरक्षणाचे जनक राजर्षी शाहू महाराज – छाया गजभिये 31
- बुद्धाचा मार्ग हाच जीवन जगण्याचा मार्ग होय – प्रा. रमेश माटे 34
- आरक्षण पद्धतीच्या अनुषंगाने भारतातील लोकशाही – ॲड. हंसराज भांगे 37
- कलम 370 व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका – अशोक बोंदाडे 41
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारिता – प्रा. डॉ. भाऊ लोखंडे 45
- हिंदूच्या स्वामीत्वातून मुक्तीच्या प्रतिक्षेत बोधगया महाबोधी महाविहार – देविदास घोडेस्वार 49
- मी संघर्ष करून अस्पृश्यात जाज्वल्य स्वाभीमान निर्माण केला आहे – बौद्धाचार्य देवीदास राऊत 55
- आजादी–पर्व गीत – डॉ. भोला सरवर 56
- Raisaheb Puranchand - B. B. Kamble 57
- A Story of Ashokan Epigraphs... - Aswaveer Gajbhiye 58
- कविता – मसीहा – हरीष कावरे 62

Author(s), Poet(s) will be responsible for contents & corrections

प्रकाशक : बहुजन हिताय संघ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मिशन हॉल, मुकुंदराव आंबेडकर चौक, हरदास नगर, लष्करीबाग, नागपूर – 17.
मुद्रण : पंचशील ग्राफीक्स, बाळाभाऊ पेठ, नागपूर – 17.
कंपोझींग : निर्मल कम्प्युटर्स, इंदोरा, नागपूर–04.
सपर्क : प्रा. अश्ववीर गजभिये, द्वारा खोब्रागडे हॉस्पीटल, कामठी रोड, इंदोरा, नागपूर – 17. मो. 9096924808

Scanned with CamScanner

Proceeding Book of 4th International Buddhist Conference held at Shravasti (U.P.) on 26th & 27th November 2022

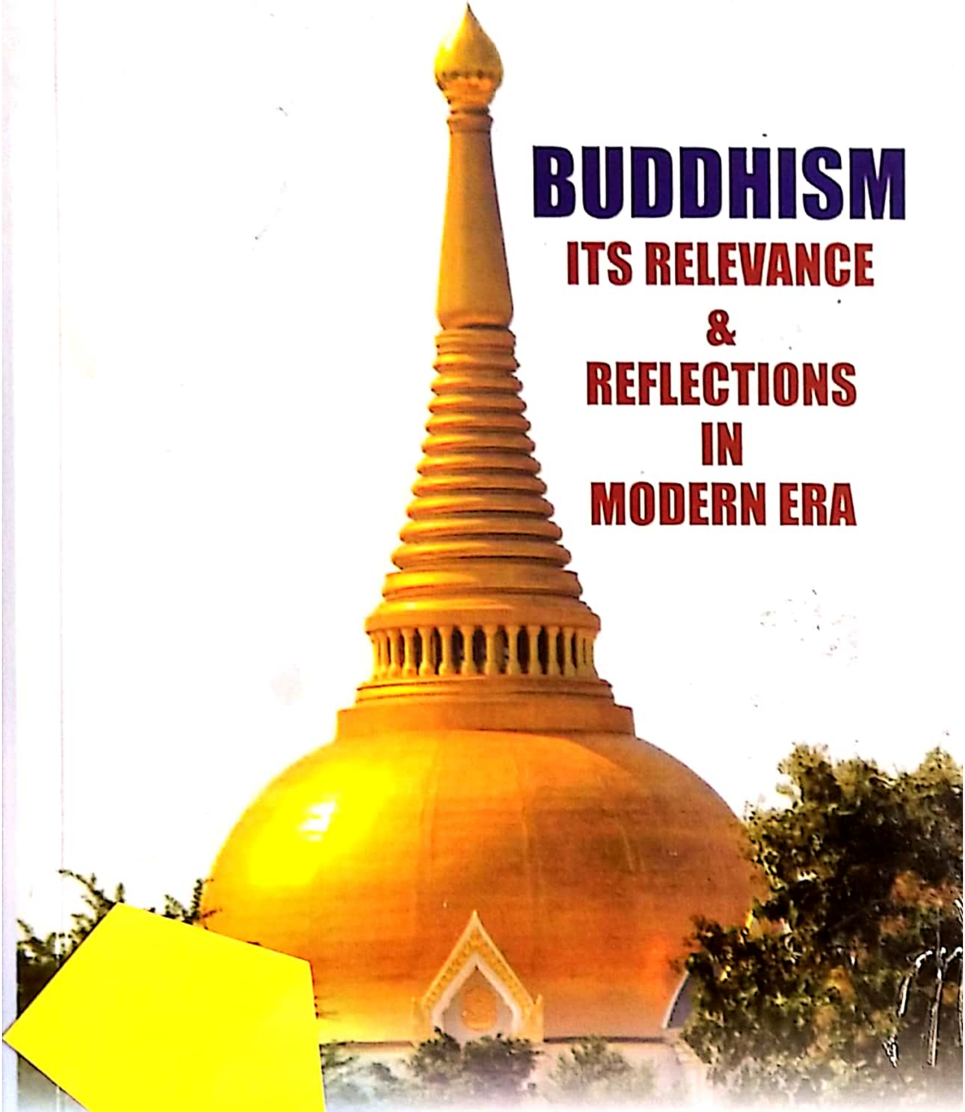

BUDDHISM
ITS RELEVANCE & REFLECTIONS IN MODERN ERA

Chief Editor
Prof. Dr. Chandrakitti

Scanned with CamScanner

Buddhism: Its Relevance & Reflections In Modern Era
Editor- Ven. Bhante Dr. Chandrakitti
First Edition- 26 November-2022 (Shravasti-U.P.)

ISBN: 978-93-92693-24-3

© Editor

Publisher
Women Empowerment Sangh Nagpur (India)
Imprint of Lotus and Cobra Publishing House
C/o Ashwajit Patil, Near Bajirao Sakhare N.M.C Library, Lashkari Bagh,
Nagpur-440017
Contact- 9096924808/9405238458
E-mail: lotusandcobraph@gmail.com

DTP & Layout
Shakyani Printers and DTP
Satona, Bhandara- 441905

Printed At
Saurabh Printing Press New Shukrawari Road, Near Kashibai Temple, Nagpur-440002,
Ph. 0712-2721544
Email- saurabhprintingpress@rediffmail.com

Note- Author (S) is responsible for contents and corrections. Editor (s) and publisher will not bear any responsibility in matter of contents and corrections in the respective articles.

BUDDHISM IT'S RELEVANCE & REFLECTIONS IN MODERN ERA

Chief Editor

Ven. Bhadant Dr. Chandrakitti

Editorial committee

Dr. Manish Meshram
Dr. Alok Kumar Verma
BhanteLokpal
Dr. ManjuLal
SarojRajwardhan
VidhyaJanrode
GanvirWankhede
Dr. Yeshpal
ArunMeshram
PriyankaWasnik
Dr. SujataGourkhede
Dr. SushantChimankar
Dr.N.W.Landge
Dr.BabanMeshram
Dr.Mahendra V. Gayakwad
Prof. AshwaveerGajbhiye
Ven. BhikkuniPannaVen. Ven.
Ven. Kuthala
Dr. NilimaBagde
UshaBoudha
NandiniGautam
ArchanaGautam
SurekhaPradsenjeet
PragyaBoudha
ShailaSomkuvar
Ajay Gautam
PratimaPakhirde
Ven.Nayaka

Scanned with CamScanner

- Ardiccaramsi
15. How The Abhidhamma Is Defined By The Ancient Teacher- Parama 89
16. Compassion Through Buddha's Non-Violent Thoughts - Phung Minh The 95
17. Importance of Sravasti: The Place of a Great Vihara and A Great Devotee - Gunaaset Tha 101
18. The Karuna-Compassion Practice of Buddhism in Everyday Life - Pynnardipa 104
19. The Difference Between Vipassana and Samatha - Sumana 116
20. The Manual of Buddha Abhidhamma - Miss Hla Tin 123
21. Buddhism and the Noble Eightfold Path, Atthangika magga –Thuzarata 129
22. Buddha's Social And Political Philosophy- Varanya 137
23. How To Overcome Grief By Mindfulness (Satipatthāna) – Sumana 143
24. Buddhism and Peace- Dr. Rubi Kumari 150
25. Buddhist Philosophy - Dr. Shree Bhagwan Singh 156
26. Relevance of BardoThosdol in leading ethical life - Deskyong Angmo 161
166

SECTION –HINDI

1. बौद्ध धर्म : तात्त्विक और नैतिक प्रश्न एक आकलन – डॉ. भारत वालोन्द्रे 171
2. आधुनिक युग मे बौद्ध धम्म क्रांती और लोकतंत्र बौद्ध भिक्खु संघ– लोकतंत्र का आदर्श –डॉ. नीलिमा बागड़े 176
3. बुद्ध समाज दर्शन – मुकुट सिंह बौद्ध 180
4. बौध्द धर्मप्रसार में सम्राट अशोक का योगदान प्रा. डॉ. मोहन राजाराम कापगते 184
5. वैश्विक शांती की स्थापना में बौद्ध दर्शन की प्रासंगिकता – प्रा. डॉ. महेन्द्र गायकवाड 190

197
6. वर्तमान परिपेक्ष मे पंचशील का महत्व –नेहा गजभिये 206
7. पालि भाषा में निबद्ध साहित्य की वैचारिकी और आधुनिक भारत – डॉ. विकास सिंह 208
8. बौध्द धम्म और सामाजिक परिवर्तन – प्रा. डॉ. सुशांत चरणसुमन चिमणकर 212
9. सम्राट अशोक और बौद्ध धम्म – प्रिया पुरूषोत्तम सहारे 216
10. बुद्ध धर्म के इतिहास मे क्रांती और प्रतिक्रांती – पुरूषोत्तम शहारे 220
11. बौद्ध धर्म में सम्राट अशोक का योगदान– सागर गौतम 224
12. मिगारमाता विशाखा – आयु. प्रज्ञा बौद्ध 228
13. आरोग्य समतोल आहार और बुद्धिष्ट दवा – निशा मेंढे 232
14. बुद्धीजम और बुद्धीष्ट सेमिनरीज – निशा मेंढे 235
15 बौद्धधम्म और शांती– जय भीम प्रकाश 243
16. श्रावस्ती : बौद्ध तीर्थक्षेत्र– हरविन्द्र कुमार आजाद
17. बाबासाहेब आंबेडकर के पश्चात सामाजिक परिवर्तन 251
18. बुद्ध का प्रवास (मार्ग) – प्रतिभा अरविंद रामटेके 255
19. मौर्य काल में पर्यावरण संरक्षण– अंजू कुशवाहा 258
20. उत्तर प्रदेश में स्थित बौद्ध विहारों का विश्लेष्णात्मक अध्ययन – अतर सिंह, 263
21. बुध्दीजम और नेतृत्व– सुनिता एकनाथ मेश्राम 268
22- बौद्ध धर्म के प्रचार–प्रसार में सम्राट अशोक की भूमिका – विवेक कुमार शोधार्थी 272
23- भिक्षु संघ - अरविंद लक्ष्मण रामटेके 276

SECTION –MARATHI

1- मराठीतील आंबेडकरी साहित्यावरील बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव – डॉ. नागसेन लांडगे, प्रा. अमित वासुदेव गजभिये 280
2- अंधारातील ज्योती : बोधिसत्व अनागारिक धर्मपाल – प्रा. डॉ. बबन मेश्राम, अश्ववीर गजभिये 289
3- बैरिस्टर राजाभाऊ खोब्रागडे यांचे बौद्ध धम्मात योगदान – रत्नदिप राजेन्द्र गणवीर 291

Scanned with CamScanner

5

''वैश्विक शांती की स्थापना में बौद्ध दर्शन की प्रासंगिकता''

प्रा. डॉ. महेंद्र गायकवाड
इतिहास विभाग
पी.डब्ल्यु.एस. कॉलेज, नागपूर,
०९०११९९६४४९

आज संपूर्ण विश्व आतंकवाद, नक्षलवाद, जातिवाद, लुटपाट, आपसी स्वार्थ शारीरिक दुष्कर्म आदि प्रकार के समस्याओं का सामना कर रहा है। इधर कुछ विकसीत देश और विकासशिल देश अपनी पुंजीवादी आर्थिक नीतियाँ पुरे विश्व पर थोप है। वहि कुछ छोटे एवंम अविकसित देश असुरक्षा की स्थिती को देखते हुए आण्विक शस्त्रो की स्पर्धा में दिनो रात लगे हुए है विश्व का कोहि भी देश आज अपने को सुरक्षित महसूस नही कर रहा है। ऐसा लगता है संपूर्ण विश्व खुन की होली खेलने को आतुर है। हम कह सकते है संपूर्ण विश्व बारुदो के ढेर पर बैठा है। जिसका हमने एक छोटासा नमुना जपान में आए हुए सुनामी के वक्त उनके परमानु रिअक्टरों के बारे में देख चुके है। विश्व को ऐसे नाजूक दौर से केवल बौद्ध दर्शन ही बाहर निकालने में सामर्थ्य है। क्योंकि बौद्ध दर्शन ही इन सभी समस्याओं पर एकमात्र दवा है ऐसी मेरी दृढ आस्था है।

वैश्वीक इतिहास में आसक्ती से वशिभूत होकर की गई लडाईयाँ

वैश्वीक इतिहास पर नजर डाले तो प्राणीमात्र ने तृष्णा के वशीभूत होकर अनेको बार शांती और सुव्यवस्था प्रभावित करके आपस में कई बार लडाईया लडी है। जंगली अवस्था में पेट की आग को शांत करने के लिए शिकार, मालकियत के मुद्दे पर आपस में लडाईयां की है। स्थिर जीवन में ज्यादा से ज्यादा कृषि क्षेत्र पर मालकियत स्थापित करने के मुद्दे पर अनेको बार आपस में लडाईयां लडी है। कुछ मुठ्ठीभर जमींदारों ने भुदासों का शोषण करके उन पर अत्याचार किये। राजाओं ने भी ज्यादा से ज्यादा क्षेत्र पर अपना साम्राज्य प्रसारित करने के लिये छोटे राजाओं से लडाईयां की। मध्य युग में औद्योगिकरन से उत्पादन में वृद्धी हुई। उत्पादीत वस्तू बेचने के लिये बाजारों की जरुरत थी। ज्यादा से ज्यादा बाजारों पर साम्राज्यविस्तार करने की युरोपिय राष्ट्रों में परस्पर स्पर्धा शुरु हुई, जिससे विश्व को दो महायुद्धो का सामना करना पडा. इसके बाद राष्ट्रसंघ और संयुक्त राष्ट्र संघ (UNO) होने के बावजूद भी विश्व को शित युद्ध के दौर से गुजरना पडा।

प्रथम विश्व युद्ध में विजित राष्ट्रों ने पराजीत जर्मनी पर व्हर्साय की अपमानास्पद संधि थोप दी। इस अपमान का बदला लेने के लिए जर्मन तानाशाह हिटलर ने पुनः दुसरे विश्वयुद्ध के लिए अन्य देशों को विवश किया। सब मिलाकर विश्व के इतिहास में कभी ज्यादा से ज्यादा भूमि पर स्वामीत्व स्थापित करने के लिये, तो कभी ज्यादा से ज्यादा बाजारों पर प्रभुत्व स्थापित करने के लिये तो कभी-कभी जागतिक महासत्ता होने का रुतबा दिखाने के लिये छोटे-छोटे अविकसीत

...पर प्रभाव डालने के लिये लडाईयाँ लडी गई। बुद्ध के दर्शन से देखा जाए तो यह लडाईयों ...(आसक्ती) के वशीभूत होकर की गई थी। तथागत बुद्ध कहते है, ''परस्पर एक दुसरे का ...करने में बुद्धीमानी नही है।''[१]

...ने कामगार वर्गों की तृष्णा दूर नही की।

मार्क्स ने भी श्रमिक वर्ग की तानाशाही की स्थापना करने का सपना संजोगकर वर्गविहीन ...शोषणविहीन आदर्श समाज व्यवस्था का सपना 'समाजवाद' के द्वारा दिया । किन्तु वह ...में सफल न हो सका। क्योंकि श्रमिक वर्ग में जो तृष्णा होती है उसे दूर करने के लिए ...कोई उपाय नही किया। तृष्णा दूर किये बगैर आदर्श समाज व्यवस्था स्थापित नही हो ...। इसलिये मार्क्सवाद जल्द ही धराशाही हो गया। किन्तु २५७४ सालों के बाद भी बुद्ध का ...वैश्वीक शांति स्थापित करने में आज भी प्रासंगिक है। बुद्ध ने बाहरी शान्ति के साथ-साथ ...शान्ति को अत्यांधिक महत्त्व दिया है। बुद्ध धम्म शांतीपूर्ण ढंग से सफल जीवन जिने की ...देता है।

...जियो और जीने दो'

...साहित्य के इतिहास में मदेवनामप्रियफ प्रियदशी सम्राट अशोक ने कलिंग युद्ध के बाद ...विजय के द्वारा अपना साम्राज्य फैलाने का निश्चय किया। दुसरे राजाओं को युद्ध से नही तो ...स्नेह, सौहार्द, क्षमाशिलता, सहिष्णूता, सर्वधर्म समभाव इन गुणों से जितने का प्रयास ...। सम्राट अशोक ने हथियारों द्वारा प्राप्त विजय का त्याग करके धम्मविजय से वह विश्व ...विजेता बना उन्होंने यह संदेश दिया की सिमापार जो राज्य है उन्हें मौर्य साम्राज्य से डरने की ...जरुरत नहीं है। वह अमन चैन से अपना जीवन व्यतित कर सकते है। इस प्रकार मजियो और ...जीने दो की संस्कृती को बौद्ध दर्शन ने सम्पूर्ण विश्व को दी ।

वैश्वीक शांति और बौद्ध दर्शन :

तथागत बुद्ध कहते है,

''न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाच नं।
अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्तनो''[२]अर्थात : इस संसार में बैर से बैर कभी ...शांत नहीं होते, अ-बैर (मैत्री) से ही शांत होते है, यही संसार का सनातन नियम है।

तथागत बुद्ध की इस शिक्षा को समझकर वैश्वीक इतिहास में अब तक जो लडाईयां लडी ...वह निरर्थक लगने लगती है। बुद्ध दर्शन की शिक्षा हमें, "The main theme of his teachings ...how to overcome amicably and peaceful the problem of sorrow and suffering,"[3] देती ...।

बौद्ध दर्शन हमें, "Dhamma is for the peaceful existence of men"[4] इस प्रकार की शिक्षा ...। बौद्ध दर्शन हमें, "It is through the understanding of nature and causes of Human ...sorrow as an internal part of life but this sorrow during the life-span can be removed ...without resorting to violence, thefts, sexual misconduct, harass and false speech and ...alcoholism and abuse of narcotics. it is for the peaceful co-existence of human beings, ...the Buddha has devised for us the Nobel Eightfold path knows as middle path"[5]

बौद्ध धम्म की इमारत जिस चार आर्य सत्यों पर खडी है वह वास्तविकता से जुडे है। ...में मनुष्य प्राणी दुःखी और दरिद्रता का जीवन जी रहा है। वह जो दरिद्रता की जिंदगी जी

रहा है उसके पिछे कारण है। दरिद्री व दुःखी जीवन को दूर किया जा सकता है और ऐसे दरिद्री और दुःखी जीवन से मुक्ती पाने का पथ तथागत बुद्ध ने बताया है। विश्व के हर एक प्राणीमात्र की दुःख और दरिद्रता से मुक्ती करना यह बौद्ध धम्म का उद्देश है।

सेविमुख हुआ होता है किन्तु बौद्ध भिक्षु का समाज और संसार से करीबी रिश्ता होता है, भिक्षु समाज के प्रति विमुख हुआ होता है किन्तु बौद्ध भिक्षु का समाज और संसार से करीबी रिश्ता होता है, भिक्षु समाज के प्रति कर्तव्यबद्ध रहता है''[6] भिक्षुसंघ के प्रति बुद्ध कि ऐसी धारना थी।

बुद्ध ने भिक्षु संघ की स्थापना ही धम्म में बताये गये आदर्श तत्त्वो के अनुसार समाज व्यवस्था स्थापित करना, समाज के हर एक घटक को नीतितत्व के अनुसार आचरण कराना और संसारिक लोगों के सामने खुद के आदर्श आचरण का उदाहरण रखने का उद्देश था?

मैत्री भावना पर बल :- तथागत बुद्ध ने एक आदमी और दुसरे आदमी से मैत्रीपूर्ण आचरण करने की शिक्षा दी है। बुद्ध कहते है,

''उद्धं अधे च तिरियं च, असम्बाधं अवेरं असपन्तं ।।८।।
तिठ्ठचरं निसिन्नो वा, सचानो वा यावतस्स विगत मिद्धो।''[7]

अर्थात : बिना बाधा, बैर और शत्रुता के उपर, नीचे और तिरछे सारे संसार के प्रति असीम प्रेम बढावे ।।८।।

विश्व के अनेक दार्शनिको ने राजवैभव पाने के लिये मार्गक्रमन किया किन्तु विश्व के प्रथम दार्शनिक तथागत गौतम बुद्ध है। जिन्होंने शाक्य और कोलियों के बीच रोहिनी नदी के जल बटँवारे का विवाद युद्ध से नही तो वार्तालाप द्वारा समाधान निकाला जाय इस बात के लिये राजवैभव का त्याग किया। क्योंकि, ''युद्ध से कभी किसी समस्या का हल नही होता। युद्ध छेड देने से हमारे उद्देश की पूर्ति नही होगी। इससे एक दूसरे युद्ध का बिजारोपन हो जायेगा। जो किसी को हत्या करता है, उसे कोई दूसरा हत्या करने वाला मिल जाता है। जो किसी को लुटता है, उसे कोई दुसरा लुटनेवाला मिल जाता है''[8]

वैश्वीक अमन चैन के लिये तथागत बुद्ध ने राजवैभव का त्याग किया। बुद्ध कहते है,

''अथेत्थ सल्ल्मद्दक्खि, दुद्दसं हृदयनिस्सितं ।।४।।
येन सल्लेन ओतिण्णो, दिसा सब्बा विद्यावति।''[9]

अर्थात : अन्त में सर्वत्र विरोधाभाव को देख मुझे वैराग्य हुआ। तब मैने यहाँ देखने में दूर्दश्य हृदय में चुभे काँटे को देखा ।।४।।

लोगों को आपस में झगड़ते हुआ देखा. लोग आपस में क्यों झगड़ते है इसकी खोज करने के लिए गृहत्याग किया। इस प्रकार का उत्तर तथागत बुद्ध देते है।

युद्ध से विरत रहने की शिक्षा :

तथागत बुद्ध ने अहिंसा अथवा जीव हिंसा न करना इस प्रकार की शिक्षा देकर युद्ध से विरत रहने की शिक्षा दी है। बुद्ध कहते है, ''सबसे मैत्री करो. ताकि तुम्हे किसी प्राणी को मारने की आवश्यकता न पड़े''[10] हर एक आदमी को दुसरे आदमी से मैत्रीपूर्वक स्नेह संबंध बनाये रखने चाहिये, तथागत बुद्ध कहते है, ''तुम्हारी मैत्री विश्व की तरह व्यापक होनी चाहिये और तुम्हारी भावनाये असीम होनी चाहिये, जिनमें कही द्वेष का लेश भी न हो।।''[11] क्योंकि पराजीत राजाओं पर विजित राजाओं ने द्वेष भावना से अनेको बार संधी की जिसने कुछ समय बाद पराजीत

राजाओं ने विजित राजाओं से लड़ाईयां की। यदि विजित राजाओं ने पराजीत राजाओं से न्याय संगत संधी की होती तो शायद ही द्वितीय विश्वयुद्ध हुआ होता। तथागत बुद्ध कहते है, ''हर किसी को दुसरे के साथ न्याय संगत, धम्मसंगत व्यवहार करना होगा तभी यह पृथ्वी धम्म का राज्य बन सकेगी''[12]

अमन और शांति स्थापित करने पर बल :

तथागत बुद्ध ने समाज व्यवस्था में शांति बनी रहे इस बात को प्राथमिकता दी है। बुद्ध कहते है, ''पृथ्वी पर जन्म लेनेवाले हर एक मनुष्य को सुख और शांति मिलनी चाहिये और सभी लोगों को सुख और शांति से रहना चाहिये''[13] । बुद्ध ने मानवप्राणी के वास्तविक जीवन पर ही उंगली रखकर अपना दर्शन रचा है। आदर्श समाज व्यवस्था स्थापित करने के लिये नैतिकता का होना अनिवार्य होता है जो बुद्ध के दर्शन में है। यह धम्म विज्ञान से सुसंगत है। धम्म में स्वतंत्रता, समता, बंधुत्व और न्याय इन मानवीय मुल्यों का समावेश है। बुद्ध ने व्यक्ति स्वतंत्रता का समर्थन किया है इतना ही नही उन्होने स्त्री और पुरुषों में समानता स्थापित की है। इसलिये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लिखते है कि, ''बुद्ध से समानता की जाय ऐसा विश्व में कोई भी धर्म संस्थापक नही है''[14]

तथागत गौतम बुद्ध ने समता स्थापित करके स्त्री और शुद्रो को पढ़ाई और धम्मासन पर बैठने का अधिकार दिलाया। जिसके कारण बाद के बौद्ध राजाओं के सफल प्रभाव से भारत सोने कि चिडिया बना। बुद्ध दर्शन में बताये गये, ''पंचशील, आर्य अष्टांगिक मार्ग और दस पारमिता दुःख का निरोध करके दुःख का नाश करने में समर्थ है,''[15] विश्व के हर एक मनुष्य ने सुख, शांति और समाधान से जीवन जीना चाहिये इस पर तथागत का विशेष बल था।

तथागत बुद्ध ने विश्व की समाज व्यवस्था में शांति और सुव्यवस्था बनी रहे इसके लिये आर्य अष्टांगिक मार्ग का उपदेश दिया । तृष्णा का त्याग करना सम्यक दृष्टी है। बुद्ध कहते है, ''दुसरों का नुकसान करके अपनी संपत्ती और धन बढाना, चैन विलास एवं इंद्रिय सुखों में लिन होना यह नही तो दुसरों पर प्रेम करना, दुसरों का सुख बढ़ाना यह सही उद्देश है''[16] यानि हमारी आशायें व हमारी आकांक्षाये उंचे स्तर की हो, निम्नस्तर की न हो। हमारे अयोग्य न हो यही सम्यक संकल्प है।

अपशब्दो का प्रयोग न करना सम्यक वाणी है। बुद्ध कहते है, ''हमारा हर कार्य ऐसा हो जिसके करते समय हम दुसरों की भावनाओं और अधिकारों का ख्याल रखें''[17] यही सम्यक कर्मान्त है।

वैश्वीक शांति के लिये सम्यक आजिविका करने की शिक्षा :

वैश्वीक शांति बनाये रखने के लिये बुद्ध ने कहा है, "Every Buddhist is strictly advised to keep for away from these five unrighteous occupations

(1) Not to run butcheries and slaughter houses. Not to sell animals to butchers and butcheries. Not to buy and sell non-vegetarian food items.

(2) Not to produce and market alcoholic drinks and drugs and not to work in distilleries.

(3) Neither produce any lethal weapons nor work in these factories, nor market these items.

(4) Neither produce poison nor work in those factories nor market those products and

Scanned with CamScanner

(5) Not to become slaves and prostitutes or not to engage in slave and prostitute trade"[18]

लोक मे सुख और शांति का वातावरण बना रहे इसके लिये तथागत बुद्ध ने कौनसा व्यवसाय किया जाए और कौनसा किया न जाए इसका भी उपदेश किया है।

मनुष्य के मन में दुष्ट विचारों का प्रवेश न करने देना, मन के बुरे विचार दूर करना यही सम्यक व्यवसाय है। शरीर में होने वाले सुख और दुःख की संवेदनाओं की निगरानी करना, खुद के मन का परिक्षण करना सम्यक स्मृती है। समाधी, "यह मन को कुशल कर्मो की एकाग्रता के साथ चिन्तन करने का अभ्यास डालती है"[१९]

तथागत बुद्ध ने हर एक व्यक्ती को शीलवान बनाने के लिये, व्यक्ति का जीवन मंगलमय करने के लिये. समाज में नीतिमुल्यों की वृद्धी करने के लिये और आदर्श समाजव्यवस्था स्थापित करने के लिए पंचशिल मार्ग प्रतिप्रादन किये है।

समाज व्यवस्था में भ्रातृत्व और सौहार्द स्थापन करने पर बल :

समाजिक व्यवस्था में भ्रातृत्व, सौहार्द स्थापित करने के लिये तथागत बुद्ध ने जो उपदेश किया है। उसे दस पारमिता कहा जाता है।

जिससे अंधकार दूर किया जाता है वह प्रज्ञा है, शील नेखम्म, दान, वीर्य, खन्ती, सच्च, अधिष्ठान, मैत्री और उपेख्ख का महत्व भी बौद्ध दर्शन में बताया गया है।

२५७४ वर्षो के बाद भी बौद्ध दर्शन की वैश्वीक शांति स्थापन करने में प्रासंगिकता बरकरार है। बौद्ध दर्शन के अनुसार मनुष्यों ने यदी आचरन किया तो वह अपने साथ-साथ, "विश्व का भी उद्धार करेगा क्योंकि बौद्ध धर्म से ही विश्व का उद्धार होने वाला है"[२०] इस प्रकार का मत डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर ने व्यक्त किया है।

विश्व को युद्ध नही बुद्ध दर्शन की जरुरत है। :-

विश्व को युद्ध नही बुद्ध की जरुरत है। बुद्ध धम्म की महत्ता बताते हुए डॉ. बाबासाहेब अम्बेडकर लिखते है, "स्वयं को बचाने के लिये आधुनिक विश्व को स्वीकार किये जाने योग्य यदि कोई धर्म है तो वह बुद्ध का ही धम्म है"[२१]

बौद्ध दर्शन के द्वारा ही विश्व में शांति स्थापित की जा सकती है क्योंकि यह धम्म तृष्णा दूर करने पर बल देता है। एक दुसरे के प्रति बैर की जगह भ्रातृत्व की शिक्षा देता है, शांति स्थापित करने को प्राथमिकता देता है। इतना ही नही तो मैत्री, करुणा, नैतिकता को बढावा देता है इसलिये वैश्वीक शांति बनाए रखने में बौद्ध दर्शन की आज भी प्रासंगिकता है। वैश्वीक शांति पर बौद्ध दर्शन के संबंध में मा. कांशीरामजी लिखते है, "If we really desire to save the world from being destroyed, it is Buddha's teachings alone which can help us"[22]

समारोप /निष्कर्ष

१) विश्व आज जिस समस्याओं का सामना कर रहा है उसका बुद्ध दर्शन के द्वारा समाधान किया जा सकता है।

२) ...काल में अनेक लढाईयाँ तृष्णा (आसक्ती) से वसिभूत होकर कि गई। बुद्ध दर्शन आसक्ती को दूर करने की शिक्षा देता है।

३) बुद्ध का दर्शन मजियो और जीने दोफ के मानव कल्याणकारी सिद्धांत पर विश्वास करता है।

४) बुद्ध ने खुद शांति की स्थापना के लिये राजवैभव का त्याग किया है।

५) बुद्ध दर्शन युद्ध से कभी किसी समस्या का समाधान नही हो सकता इस बात पर बल देता है।

६) बुद्ध दर्शन मैत्री, करुणा और सदाचरन के साथ-साथ हर एक आदमी को दुसरे के साथ न्यायसंगत व्यवहार करने की शिक्षा देता है।

७) बुद्ध दर्शन से ही विश्व का उद्धार होगा बुद्ध दर्शन से ही विश्व को विनाश से बचाया जा सकता है।

सारांश

विश्व आज अनेक समस्याओं का सामना कर रहा है। जैसे आतंकवाद, नक्सलवाद और ...वादीकता, विश्व में आण्विक शस्त्रों की स्पर्धा बढ रही है। विश्व इतिहास में भूमिपर स्वामित्व के मुद्दे पर, ज्यादा से ज्यादा बाजारों पर स्वामित्व के मुद्दे पर तो कभी महासत्ता होने का रुतबा दिखाने के लिये अनेको बार आपस में लढाईयां लढी है। यह सब लढाईयाँ तृष्णा (आसक्ती) से वसिभूत होकर की गई। बुद्ध कहते है, "परस्पर एक दुसरे का विनाश करने में बुद्धिमानी नही है।[ ] शोषनविहिन और वर्गविहीन समाज व्यवस्था का मार्क्स का सपना धराशाही हो गया। क्योंकि उन्होंने श्रमिकों में जो तृष्णा होती है उस और कोई ध्यान नही दिया, बुद्ध ने बाहरी शांति के साथ-साथ आंतरिक शांति को महत्त्व दिया है।

बुद्ध का दर्शन मजियो और जीने दोफ के मानवतावादी सिद्धांत में विश्वास रखता है। बुद्ध कहते है, "इस संसार में बैर से बैर कभी शांत नही होते. अबैर से ही शांत होते है। बुद्ध ने भिक्षु संघ की स्थापना ही आदर्श समाज व्यवस्था स्थापित करने के लिये कि थी। बुद्ध एक आदमी को दुसरे आदमी से मित्रतापूर्ण बर्ताव करने की शिक्षा देते है। रोहिनी नदी के जल बटवारे का प्रश्न युद्ध से नही तो वार्तालाप करके शांति से हल किया जाए इस बात के लिये उन्होंने राजवैभव का त्याग किया। बुद्ध कहते है, "युद्ध से कभी किसी समस्या का समाधान नही होता" बुद्ध ने जिव हिंसा न करने की शिक्षा दी है, बुद्ध कहते है, "तुम्हारी मैत्री विश्व की तरह व्यापक होनी चाहिये और तुम्हारी भावनाये असीम होनी चाहिये, जिसमें कही द्वेष का लेश भी न हो। इसके अलावा बुद्ध कहते है, "हर किसी को दुसरे के साथ न्याय-संगत व्यवहार करना चाहिये।[ ]

बुद्ध दर्शन में बताये गये पंचशिल, आर्य अष्टांगिक मार्ग और दस पारमिता दुःख का नाश करने में समर्थ है। वैश्विक शांति बनाये रखने के लिए बुद्ध सम्यक आजिविका बताते है। उन्होंने समाज व्यवस्था में भ्रातृत्व और सौहार्द स्थापित करने पर बल दिया है। डॉ. आंबेडकर लिखते है, "बौद्ध धर्म से ही विश्व का उद्धार होगा आधुनिक विश्व को स्वीकार किये जाने योग्य यदि कोई धर्म है तो वह बुद्ध का धम्म ही है।" विश्व को विनाश से केवल बौद्ध दर्शन ही बचा सकता है।

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

१) अम्बेडकर, डॉ.भि.रा., "बुद्ध और उनका धम्म" बा.ना.ई. प्रकाशन नागपूर प्र.आ. २०१० पृष्ठ ५२-५३

२) ताराराम, "धम्मपद एक परिचय" सम्यक प्रकाशन नई दिल्ली प्र.आ. २००८ पृष्ठ ७८

Scanned with CamScanner

३) त्रैमासिक, “अनुत्तर जनविधान” जूलै, अगस्त-सितंबर २०१० संपा. डॉ. अशोक गायकवाड, औरंगाबाद (महाराष्ट्र) पृष्ठ -२

४) त्रैमासिक, “अनुत्तर जनविधान” जूलै, अगस्त-सितंबर २०१० संपा. डॉ. अशोक गायकवाड, औरंगाबाद (महाराष्ट्र) पृष्ठ -२

५) त्रैमासिक, “अनुत्तर जनविधान” जूलै, अगस्त-सितंबर २०१० संपा. डॉ. अशोक गायकवाड, औरंगाबाद (महाराष्ट्र) पृष्ठ -२

६) Dr. Ambedkar writing & speeches, Vol १९, २००५, P.-३८४

७) संपा. भिक्षू धर्मरक्षित, “सुत्तनिपात” मोतिलाल बनरसीदास प्रकाशन, द्वि.आ. १९८३, पृष्ठ.३६-३७

८) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बा.ना.ई. नागपूर द्वारा प्रकाशीत प्र.आ. २०१०, पृष्ठ.५२

९) भिक्षू संघरक्षित, “सुत्तनिपात” मोतिलाल बनरसीदास प्रकाशन, द्वि.आ. १९८३, पृष्ठ - २४४-२४५

१०) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बा.ना.ई. नागपूर द्वारा प्रकाशीत प्र.आ.२०१० पृष्ठ -३०१

११) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बा.ना.ई. नागपूर द्वारा प्रकाशीत प्र.आ.२०१० पृष्ठ -२६१

१२) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बा.ना.ई. नागपूर द्वारा प्रकाशीत प्र.आ.२०१० पृष्ठ -२४९

१३) जनता ३० मे १९५३

१४) Dr. Ambedkar writing & speeches, Vol 20, 2005, P.-383

१५) Dr. Ambedkar writing & speeches, Vol 18, Part III, 2002, P-442

१६) कोसम्बी डि.डि., “प्राचिन भारतीय संस्कृति व सभ्यता” डायमंड प्रकाशन पूणे, प्र. आ. २००६, पृष्ठ -१३६

१७) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बुद्धभूमि प्रकाशन, नागपूर १९९७, पृष्ठ -१९

१८) त्रैमासिक, “अनुत्तर जनविधान” जूलै-अगस्त-सितं. २०१०, सं. अशोक गायकवाड, औरंगाबाद, पृष्ठ ३

१९) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बुद्धभूमि प्रकाशन, नागपूर १९९७, पृष्ठ -१९

२०) “लोकराज्य” ऑक्टो. २००७, वर्ष ५८ वे आठवा अंक, माहिती व जनसंपर्क मंत्रालय, महाराष्ट्र राज्य, पृष्ठ -९

२१) अम्बेडकर डॉ. भि. रा., “बुद्ध और उनका धम्म” बा.ना.ई, नागपूर द्वारा प्रकाशित, २०१०, पृष्ठ -२४

२) मासिक, “द ऑपरेस्ट इंडियन” में १९८३ सं. कांशिराम, नई दिल्ली, पृष्ठ – ४.

6

वर्तमान परिपेक्ष मे पंचशील का महत्व

नेहा गजभिये
एम.ए.(बौद्ध अध्ययन)
नेट (बौद्ध अध्ययन)
सहायक प्राध्यापक
नागार्जुना इंस्टिटुट, नागलोक,नागपुर

आज से ढाई हजार वर्ष पूर्व सम्यक् सम्बूद्ध हो कर गए। उन्होंने हमें अच्छा जीवन जीने के लिए नैतिकता बताई। बौद्ध नीतिशास्त्र समस्त नीतिशास्त्रो से सर्वश्रेष्ठ माना जाता है। बौद्ध धम्म अनात्मवाद और अनिश्वरवाद का प्रतिपाद करता है। इसका तात्पर्य यह है की बौद्ध नीतिशास्त्र आत्मा और ईश्वर के अस्तित्व पर विश्वास नही करता। यहा पर मनुष्य कर्म करने में पूर्णरूपेण स्वतंत्र है। बुद्ध ने अनेक प्रसंगो में कहा था कि वह मार्गदाता है, मोक्षदाता या मुक्तिदाता नहीं, जो व्यक्ति बुद्ध के मार्ग का अनुशीलन करेंगा, वह नैतिक बनेगा। मनुष्य अपने कर्मों के प्रति पूरी तरह जिम्मेदार है, उस पर किसी बाह्य शक्ति का अंकुश, नियंत्रण और बाध्यता नही है। इस प्रकार बौद्ध धम्म का नीतिशास्त्र अधिक व्यवाहारीक, प्रज्ञायुक्त उपयोगी,तर्कसंगत और बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय एवं लोकानूकंपाय से पूर्णतः प्रेरित है। कुशल–कर्म करने में मनुष्य पूरी तरह स्वतंत्र है। इसी दृष्टिकोण से इसे सर्वश्रेष्ठ नीतिशास्त्र माना जाता है।

बौद्ध धम्म का 'पंचशील' नीतिशास्त्र की आधारशीला माना जाता है। इसमें पाँच शीलों का मुख्यतः प्रावधान है। ऊपर से इन शीलों का स्वरूप निषेधात्मक सा प्रतीत होता है, यथार्थ में पाँच अकुशल-कर्मों के ना करने की प्रतिज्ञाए है। जिनके अनुशीलन से अनेक कुशल–कर्म स्वयं ही सम्पादित होते रहते है। साधारण भाषा में शील का अर्थ सदाचार माना जाता है। शील की सहायता से मनुष्य जगत के जंजाल (भव–बंधन) को सुलझाकर निर्वाण की ओर ले जाया जा सकता है।

बौद्धकाल में स्वयं भगवान बुद्ध ने कुटदन्त नामक ब्राह्मण को पशु–बलिकर्म से रोका था और कुटदन्त सदैव बुद्ध, धम्म तथा संघ का अनुगामी बना। संक्षिप्त में कुटदन्त की कथा इस प्रकार है–

भगवान एक बार मगध देश में विचरण करते हुए खाणुमत ग्राम में पहुंच कर आम्रयष्टि वन में ठहरे । यह खाणुमत ग्राम महाराज बिम्बिसार से "कुटदन्त" नामक ब्राह्मण को दान में मिला था । कुटदन्त बड़ा धनवान ब्राह्मण था और खाणुमत ग्राम में कई हजार ब्राह्मण रहते थे । जिस समय भगवान यहां पहुंचे, उस समय कुटदन्त महायज्ञ की तैयारियां कर रहा था। उसने उस महायज्ञ के लिए सात सौ बैल, सात सौ बछड़े, सात सौ बछियां, सात सौ बकरे और सात सौ भेड़ें लाकर यूपों (= वधस्थलों) में बांध रखे थे।

भगवान बुद्ध के आगमन का समाचार सुनकर जब खाणुमत के पांच सौ ब्राह्मण भगवान के पास उनके दर्शनों के लिए जा रहे थे, तो कुटदन्त भी उनके साथ हो लिया और भगवान के

Scanned with CamScanner